

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ ANABİLİM DALI
İNSAN KAYNAKLARI PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNİN ÇALIŞMA ETİĞİNE ETKİLERİ

Çağlar SAPMAZ

Danışman
Doç. Dr. Faruk SAPANCALI

2009

Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Post-Endüstriyel Dönüşüm Sürecinin Çalışma Etiğine Etkileri” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../.....

Adı SOYADI

İmza

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin :
Adı ve Soyadı : Çağlar SAPMAZ
Anabilim Dalı : Çalışma Ekonomisi Ve Endüstri İlişkileri
Programı : İnsan Kaynakları
Tez Konusu : Post-Endüstriyel Dönüşüm Sürecinin Çalışma
Etğine Etkileri
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliği'nin 18. maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI OLDUĞUNA	☐	OY BİRLİĞİ	☐
DÜZELTİLMESİNE	☐	OY ÇOKLUĞU	☐
REDDİNE	☐		

ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. ☐
Öğrenci sınava gelmemiştir. ☐

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fulbright vb.) aday olabilir.	Evet ☐
Tez mevcut hali ile basılabilir.	☐
Tez gözden geçirildikten sonra basılabilir.	☐
Tezin basımı gerekliliği yoktur.	☐

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

..... ☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	
..... ☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	
..... ☐ Başarılı	☐ Düzeltme	☐ Red	

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Post-Endüstriyel Dönüşüm Sürecinin Çalışma Etiğine Etkileri

Çağlar SAPMAZ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Çalışma Ekonomisi Ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı

İnsan Kaynakları Programı

Çalışmanın anlamı çağlar boyunca değişmiştir. Endüstri Devrimi sonrasında çalışma etiği kavramı ortaya çıkmıştır. Bu kavram; dini temel alan, endüstri toplumunun emrettiği çalışmaya bağlılığı içeren ve toplumsallaşmayla öğrenilen bir kavramdır.

1970’li yıllarla birlikte endüstri toplumu post-endüstriyel topluma dönüşmüştür. Bu süreçte yaşanan en önemli değişim hizmetler sektörünün genişlemesi olmuştur. İstihdamın yapısı bu yıllarda küreselleşme ve post-fordizm gibi diğer dinamiklerden etkilenmiştir. Atipik ve kısmi süreli istihdam bireyler arasında çalışmaya verilen değeri de etkilemiştir. Tüketim toplumlarında bireylerin kendilerini ürettikleriyle ya da işleriyle değil tükettikleriyle tanımladıkları iddia edilmektedir. Bu çalışmada, çalışmanın çağlar boyunca değişen anlamı incelenecek, çalışma etiği ve post-endüstriyel toplum açıklanacak ve post-endüstriyel dönüşüm sürecinin çalışma etiğine etkileri araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: 1) Çalışma, 2) Çalışma Etiği, 3) Post-Endüstriyel Toplum

ABSTRACT

Post Graduate with Thesis

The Effects of Post-Industrial Transformation Process on the Work Ethic

Çağlar SAPMAZ

Dokuz Eylul University

Institute Of Social Sciences

Graduate Department of Human Resources Management

The meaning of work has been changed through the ages. After the Industrial Revolution the work ethic concept appeared. This concept includes; religious basis, work commitment ordered by industrial society and learned by socialization.

Through the 1970's industrial society has been transformed to post-industrial society. In this process the most important change has been the expansion of services sector. In these years the structure of employment is affected by other dynamics like globalisation and postfordism. Atypical and part-time employment influenced the value of work between the individuals. It is claimed that in the consumer societies individuals identify themselves by what they consume, not by what they produce or by their jobs. In this study, varying meaning of work through the ages will be analyzed, the meaning of work ethic and post-industrial society will be explained and the effects of post-industrial transformation process on the work ethic will be researched.

Key Words: 1) Work, 2) Work Ethic, 3) Post-Industrial Society

POST-ENDÜSTİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNİN ÇALIŞMA ETİĞİNE ETKİLERİ

YEMİN METNİ	ii
TUTANAK	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
TABLO LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMLAR

1.1. ÇALIŞMA KAVRAMI	3
1.1.1. Çalışmanın Tanımı	3
1.1.2. Çalışmanın Unsurları	8
1.1.2.1. Kamusal Alanda Gerçekleşmesi	8
1.1.2.2. Ücret	9
1.1.2.3. Toplumsal Geçerliliği Olan Mal veya Hizmet Üretimi	12
1.1.3. Çalışmanın Tarihsel Gelişimi	14
1.1.3.1. İlkel Toplum ve Alet Yapan İnsan	14
1.1.3.2. Köleliğin Kurumsallaşması ve Zorla Çalışma	18
1.1.3.3. Ortaçağ ve Feodalite	24
1.1.3.4. Kapitalizme Geçiş Süreci	28
1.2. ÇALIŞMA ETİĞİ KAVRAMI	32
1.2.1. Çalışma Etiğinin Tanımı	32
1.2.2. Çalışma Etiğinin Unsurları	35

1.2.2.1. Toplumsallaşma	35
1.2.2.2. Bağlılık	38
1.2.2.3. Din	40

İKİNCİ BÖLÜM

POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM VE ETKİLERİ

2.1. POST-ENDÜSTRİYEL TOPLUM	44
2.2. POST-ENDÜSTRİYEL TOPLUMUN TEMEL ÖZELLİKLERİ	54
2.2.1. Hizmetler Sektörünün Genişlemesi	54
2.2.2. Mesleki Yapıda Değişim ve Yeni Sınıflar	59
2.2.3. Bilginin Artan Önemi	65
2.3. POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜMLE ETKİLEŞİM	
HALİNDEKİ DİĞER DİNAMİKLER	69
2.3.1. Post-Fordizm	69
2.3.2. Küreselleşme	76
2.4. POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜMÜN DİĞER ALANLARA ETKİLERİ	82
2.4.1. Aile	82
2.4.2. Kentleşme	85
2.4.3. Organizasyon	86
2.4.4. Sendikal Yapı	89
2.4.5. Piyasa İlişkileri	92
2.5. POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNİN	
ÇALIŞMA ETİĞİNE ETKİLERİ	94
2.5.1. İstihdamın Değişen Yapısı	94
2.5.2. Çalışmanın Geleceği	98
2.5.3. Yeni Değerler	105
SONUÇ	112
KAYNAKLAR	115

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	Adı Geçen Eser
AR&GE	Araştırma Geliştirme
bkz.	Bakınız
der.	Derleyen
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
OECD	Organisation For Economic Co-Operation And Development
s.	Sayfa No

TABLO LİSTESİ

Tablo 1 – Seçilmiş Ülkelerde İstihdamın Sektörel Dağılımı	s. 57
Tablo 2 - OECD Ülkelerinde Hizmetler Sektörünün Toplam İstihdam İçindeki Payı	s. 59
Tablo 3 - Seçilmiş Ülkelerde İstihdamın Mesleki Dağılımı (Yüzde Olarak)	s. 62
Tablo 4 – Avrupa Birliği Ülkelerinde Post-Endüstriyel Mesleklerin Dağılımı	s. 63
Tablo 5 – 1998 Yılı İçin Hizmetler Sektörü İstihdamının Oranı ve İstihdamın Mesleki Yapısı	s. 64
Tablo 6 – 2004 Yılı Verilerine Göre GSYİH’da Bilgiye Yapılan Yatırımın Yüzdesel Değerleri	s. 68
Tablo 7 – Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Ülkelerin Büyüme Oranlarında Sahip Olduğu Katkılar	s. 69
Tablo 8 – Modern ve Post-Endüstriyel Şehirlerin Özellikleri	s. 85
Tablo 9 – Endüstriyel ve Post-Endüstriyel Organizasyonlar	s. 88
Tablo 10 – Toplam İstihdamda Kısmi Süreli İstihdamın Yeri ve Kısmi Süreli İstihdam İçinde Kadınların Oranı	s. 96
Tablo 11 – OECD Ülkelerinde 15 – 64 Yaş Arası Kadınların İşgücüne Katılım Oranları	s. 97
Tablo 12 – Çalışmanın Geleceğine İlişkin Senaryolar	s. 98

GİRİŞ

Gerek çalışma, gerekse çalışma etiği kavramları literatürde üzerinde uzlaşma sağlanmamış kavramlardır. Çalışma kavramı, bir çok sosyal bilim tarafından çeşitli araştırmalara konu olmuş çok boyutlu bir kavramdır. Kavramın ortaya ilk çıkışından günümüze gelinceye kadar tanımı ve uygulanma biçimlerinde büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Tarihsel süreç içinde çalışma kimi zaman aşağılanmış, kimi zaman tanrısal bir etkinlik olarak görülüp yüceltilmiştir. Bazen sadece köleler tarafından yapılan bir etkinlik olarak görülmüştür. Bireylerin çalışma amaçları da dönemler itibarıyla değişiklik göstermiş bazı kişiler tarafından yalnızca gelir sağlama aracı olarak görülmüşken bazıları tarafından ise insanın kendini gerçekleştirmesi ve toplumsallaşması için bir araç olarak görülmüştür. Endüstri toplumlarında çalışma neredeyse insanların hayatlarındaki en önemli etkinliktir. 1970’li yıllarla birlikte yaşanan gelişmeler ve endüstri toplumundan post-endüstriyel topluma geçişle ekonomik, sosyal ve kültürel yapıda yaşanan değişimler sonucunda çalışma eski değer ve önemini kaybetmiştir.

Çalışma etiği kavramı ise endüstri toplumunun bir ürünüdür. Dolayısıyla endüstri devrimi sonrasında kullanılmaya başlanmıştır. Dar anlamda insanların çalışmaya verdikleri değer olarak tanımlanabilmektedir. Endüstri toplumundan, post-endüstriyel topluma geçişle bireylerin çalışmaya verdikleri değer de değişmektedir.

Çalışmamızın, birinci bölümü tanım bölümünden oluşmaktadır. Bu bölümde öncelikle “çalışma” kavramı ile ilgili literatür incelenecek ve çalışmaya ilişkin bir tanım verilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın tarihsel süreç içinde geçirdiği değişim; ilkel toplumlardan başlanarak, kapitalizme geçiş sürecine kadar incelenerek çalışma etiğinin nasıl ortaya çıktığı açıklanacaktır. Çalışma etiği ile ilgili literatür incelenerek bu kavrama ilişkin bir tanım verilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, endüstri toplumundan post-endüstriyel topluma geçiş ve post-endüstriyel toplumun anlamı farklı yaklaşımlar çerçevesinde açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda post-endüstriyel toplumun temel özellikleri;

hizmetler sektörünün genişlemesi, mesleki yapıdaki değişim ve yeni sınıflar ve bilginin artan önemi çerçevesinde açıklanacak; post-endüstriyel toplumla ilgili diğer dinamikler post-fordizm ve küreselleşme bağlamında değerlendirecek ve etkide bulunduğu alanlar; aile, kentleşme, organizasyon, sendikacılık ve piyasa ilişkileri kapsamında değerlendirilecektir. Daha sonra ise post-endüstriyel dönüşüm sürecinin çalışma etiğine etkileri incelenecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMLAR

1.1. ÇALIŞMA KAVRAMI

1.1.1. Çalışmanın Tanımı

Çalışma ilkel insanların alet yapmaya başlamasıyla tarih sahnesinde yerini almıştır. Ancak o günden günümüze gelinceye kadar farklı anlam ve şekillere bürünmüştür. İlkel insanların alet yapmaları günümüzdeki şekliyle bir çalışma ifade etmemektedir fakat o günün şartları içinde avcılık ve toplayıcılıkla geçinen insanların bir alet yapmaları ve bunun sonucunda av ya da meyve ve sebze gibi ürünleri elde edebilmeleri açısından önemli bir değişimi ifade etmektedir.

Çalışma sanayi toplumunda insanların bir araya gelmelerini ve toplum tarafından kabul edilmelerini sağlayan en önemli etkinlik olarak görülmektedir. Ancak sanayi toplumu öncesinde çalışma yeterli değeri görememiş ve aşağılanmıştır. Çalışma kelimesinin Batı dillerindeki kökeni incelendiğinde; çalışma anlamına gelen “travailler” kelimesinin (latince “tripaliare”) üç çatallı bir işkence aleti olan “tripalium”dan türediği, daha sonra 16. yüzyılda toprak işlemek anlamına gelen “labourer” ve iş yapmak anlamına gelen “ouvrer” sözcüklerine dönüştüğü görülmektedir. 17. yüzyılda çalışma; sıkıntı, bitkinlik, bıkkınlık, acı çekme ve aynı zamanda aşağılanma anlamlarını sürdürmüştür¹. Bunun gibi “occupation” latince bir güçlüğü yenmeye çalışmak anlamında kullanılan “oscupare”den türemiştir².

Gorz, sanayi toplumunu emekçiler toplumu olarak adlandırdıktan sonra bu toplumdaki çalışmayı şu şekilde tanımlamaktadır; “çalışma, başkaları tarafından istenilen, tanımlanan, yararlı görülen ve bu sıfatla başkaları tarafından ücretlendirilen

¹ Lucien Febvre, Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler. İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995, s. 109 – 110.

² Lee Braude, Work and Workers A Sociological Analysis. Robert E. Krieger Publishing Company, Florida, 1983, s. 5.

ve kamusal alanda gerçekleşen bir faaliyet ”³.

Çalışma kavramının temel nitelikleri şu şekilde sıralanmaktadır; çalışma kamusal alanda yapılmalıdır, özel bireyler olarak değil toplumsal bireyler olarak başkalarına dönük olmalıdır ve çalışmanın kabul edilmiş bir toplumsal geçerliliği ya da değeri olmalıdır⁴.

Bu noktada evde yapılan faaliyetlerle genel olarak çalışmanın ayrılması gerekmektedir. Çalışma; ücret karşılığı yapıldığı için değil kamusal alanda gerçekleştiği ölçüde, ölçülebilir ve değiştirilebilir bir hizmet ortaya çıktığı sürece, başkaları için bir değişim değeri yarattığı sürece “çalışma” adını alır⁵.

Giddens, çalışmanın insan yaşamında en çok yer tutan etkinliklerden biri olduğunu ancak bunun yanında insanlar tarafından mümkünse tamamen kurtulmaya çalışılan bir külfet olarak görüldüğünü belirtmektedir. Modern toplumlarda iş sahibi olmak öz güvenin sağlanması açısından önemli bir yere sahiptir. Giddens, çalışmanın insanların ruhsal durumunda ve günlük etkinliklerinde yapısal bir unsur olmasını işin özelliklerine göre belirlendiğini ifade etmektedir. Bunlar;

- *ücret*: insanların gereksinimlerini karşılamada temel kaynakları
- *etkinlik düzeyi*: bireylerin beceri ve kapasitelerinin test edildiği bir ortam
- *değişiklik*: bireylerin günlük ev işlerinden farklı bir şeyler yaparak zevk almaları
- *zamansal yapı*: düzenli olarak çalışan insanlar hayatlarını çalışma saatlerine göre düzenlemeleri
- *toplumsal ilişki*: diğer insanlarla birlikte çeşitli faaliyetlere katılma fırsatı sağlanması
- *kişisel kimlik*: iş hayatı insanlara istikrarlı bir toplumsal kimlik duygusu yaratmaktadır⁶.

³ Andre Gorz, **İktisadi** Aklın Eleştirisi. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 26.

⁴ Andre Gorz, **Kapitalizm**, Sosyalizm, Ekoloji Yönelim Bozuklukları Arayışlar. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993, s. 77.

⁵ Gorz, Kapitalizm, s. 77.

⁶ Anthony Giddens, Sosyoloji. Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000, s. 326 – 327.

Yukarıda saydıklarımıza şu nitelikler eklenebilir; “Çalışma sonucunda sağlanan gelir bireyin çalışma dışındaki yaşamının maddi temelini oluşturmakta özel yaşamı ve boş zaman aktiviteleri buna göre belirlenmektedir. Çalışma bireyin yaratıcılığının artması, yetenek, beceri ve gelişiminin sağlanması anlamına gelmektedir. Çalışma sayesinde birey kendisini mutlu, başarılı ve bağımsız hisseder. Çalışma sosyal bir görev olarak kabul edilmektedir. Kişisel hedeflere ve psikolojik tatmine ulaşmada bir araçtır.”⁷

Freud çalışmayı, insanların acıdan kurtulup mutluluğa ulaşma yollarından biri olarak tanımlamaktadır. Bireylerin korku duyulan dış dünyaya karşı kendilerini savunmak için - eğer bunu tek başlarına yapmak istemiyorlarsa - insan topluluğunun bir üyesi olarak bilim önderliğindeki tekniğin yardımıyla doğaya karşı saldırıya geçerek onu insan iradesine tabi kılmaları için bir yöntemdir. Bu sayede herkesle birlikte herkesin mutluluğu için çalışılacağını belirtmektedir⁸. Çalışma, bireyi gerçekliğe en fazla bağlayan – en azından gerçekliğin bir parçasına, topluma sağlam bir şekilde yerleştiren – bir yaşam tekniğidir. Ancak insanların büyük çoğunluğu yalnızca zorunlu olduğu için çalışır ve en ağır toplumsal sorunlar da insanlardaki bu doğal çalışma isteksizliğinden kaynaklanır⁹.

Arendt ise çalışma ve emek arasındaki ayrıma dikkat çekmektedir. Arendt’e göre emek, sonuçları neredeyse hemen tüketilen ve yaşamı sürdürme amacıyla planlanmış bedensel faaliyettir; çalışma ise, dünyada nedensellik sağlayan, ellerimizle üstlendiğimiz etkinliktir¹⁰. Çalışma, “insani varoluşun, türün sürekli yinelenen gelen hayat döngüsüne kakılmamış, ölümlülüğü bu döngüye telafi edilemeyen doğa dışı oluşuna karşılık gelen bir etkinliktir. Çalışma, doğal çevrenin tümünden tamamen farklı, “yapay” bir şeyler dünyası oluşturur.”¹¹

⁷ Aşkın Keser, “Çalışmanın Değişen Anlamı ve Çalışmaya İlişkin Yeni Trendler”, <http://www.isguc.org/armaganlar/turanyazgan/14.pdf>, s. 364. (Erişim Tarihi: 17.08.2008)

⁸ Sigmund Freud, Uygarlığın Huzursuzluğu. Metis Yayınları, İstanbul, 1999, s. 37 – 38.

⁹ Freud, s. 40.

¹⁰ Keith Grint, Çalışma Sosyolojisi. Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1998, s. 8.

¹¹ Hannah Arendt, İnsanlık Durumu Seçme Eserler 1. İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 17.

Marshall çalışmayı, “bir insanın kendisinin ya da başkalarının tüketimi için mal ve hizmet üretmeye yönelik fiziksel, zihinsel ve duygusal emek harcama” olarak tanımlamaktadır. Ona göre üretken çalışma üç kategoriye ayrılmaktadır. Bunlar; iktisadi faaliyet ya da istihdam, karşılığı ödenmeyen ev içi çalışmalar ile boş zaman faaliyetleri, son olarak da gönüllü cemaat ve hayır hizmetleri¹².

Russell, çalışan – çalıştıran ayırımına dikkat çekerek çalışmanın iki çeşit olduğunu belirtir. Bunlardan ilki, maddenin durumunu başka bir maddeye göre değiştirmek; ikincisiye, insanlara bir maddenin durumunu başka bir maddeye göre değiştirmelerini söylemektir. Birinci durumda çalışma tatsız ve az para getirmekteyken, ikinci durumda çalışma çeşitlenmekte ve emir verenlerin yanında ne gibi emirler verileceği konusunda akıl verenler de bulunmaktadır. Russell, yaptığı işçi – işveren ayırımına ek olarak üçüncü bir sınıfın varlığından bahsetmektedir: toprak sahipleri. Toprak mülkiyetini elinde bulunduranların aylak olduğunu ancak bu aylaklıklarını başkalarının emeği üzerine kurduklarını söyledikten sonra bu sınıfın en istemediği şeyin başkalarının da kendileri gibi aylak kalmaları olduğunu belirtmektedir¹³. Çalışmanın, özellikle de bir çok kişinin bir çatı altında çalışmasının, eğitilmemiş yaradılışımıza bütünüyle aykırı olduğunu söylemektedir.¹⁴

Marks eserlerinde doğrudan bir çalışma tanımı yapmaya gitmemiştir. Ancak teorisini emek üzerine kurmuştur. Marks emeği işgücünün uygulanması olarak görür ve işçinin yaşam faaliyeti, kendi yaşamının bir tezahürü olarak nitelendirir. Ona göre, işçi yaşamak için çalışır, çalışmak yaşamının bir bölümü değil yaşamından yapılan bir özveridir¹⁵. Marx, Kapitalin birinci cildinde şunları belirtmektedir; “Çalışma, herşeyden önce hem insanın hem doğanın katıldığı ve insanın kendisi ile doğa arasındaki maddi tepkimeleri dilediği şekilde başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir. Doğanın ürünlerini kendi gereksinmelerine uygun bir birimde ele geçirebilmek için, kollarını, bacaklarını, kafasını, ellerini ve vücudunun doğal güçlerini harekete geçirerek, doğa güçlerinden birisi olarak onun karşısına geçer. Dış

¹² Gordon Marshall, Sosyoloji Sözlüğü. Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 110.

¹³ Bertrand Russell, **Aylaklığa** Övgü. Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 12 – 13.

¹⁴ Bertrand Russell ve Dora Russell, Endüstri Toplumunun Geleceği. Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1979, s. 134.

¹⁵ Karl Marx, **Ücretli** Emek ve Sermaye Ücret Fiyat ve Kar. Eriş Yayınları, 2003, s. 22 – 23.

dünya üzerinde bu şekilde etki yaparak onu değiştirmekle aynı zamanda kendi doğasını da değiştirir.”¹⁶ Baudrillard, Marx’ın çalışmaya ilişkin düşüncelerini şu şekilde aktarmaktadır; “Çalışma dışsallaştırma yoluyla insanın kendini var ettiği süreçtir...Çalışma insanın kendi kendini nesnelleştirmesi, kendi kendini üretmesidir”¹⁷.

Meda; çalışmanın zenginlik artışının ana aracı olması durumunun Adam Smith’i ilgilendiren tek öge olduğunu belirtmektedir. Çalışmaya dair Adam Smith’in tanımı tamamen araçsal olduğu belirtilmektedir. Ona göre; “çalışma, değer yaratmayı sağlayan insani ve/veya mekanik bir güçtür”. Smith’in genellikle fiziksel bir harcama sonucu maddesel değişiklik yaratma durumu şeklinde somut olarak tanımlanan çalışmaya, soyut bir boyut eklediği belirtilmektedir. Buna göre çalışma, bütün zaman ve mekanlar için homojen olan kuantumlara (atomlara) sonsuz biçimde bölünebilen bir töz olarak tarif edilmektedir. Smith’e göre değiş tokuş edilen tüm nesneler çalışmayı içerir, her şey çalışmayla, fiziksel harcamayla ya da yorgunluk miktarıyla dönüştürülebilir ve çözülebilir¹⁸.

Çalışma endüstri toplumunda bir bütünleşme aracı olarak görülmektedir. Bu toplumda çalışma sadece bir kural olduğu için değil aynı zamanda topluluk halinde yaşamının öğrenildiği kipliklerden biri olduğu için de bütünleşme unsuru olarak görülmektedir. Fabrikalarda, bürolarda, atölyelerde ekip halinde geliştirilen bir sosyallik boyutunu da içermektedir. Çalışmanın toplumsal bir bağ yaratması düşüncesinin temelinde; karşılıklılık, toplumsal sözleşme ve toplumsal yararlılık fikirleri bulunmaktadır. İnsanlar çalışarak topluma katkı yaptıkları, bu sayede topluma ait oldukları, topluma ihtiyaçlarının olduğu ve topluma yararlı oldukları düşüncelerine varmaktadırlar¹⁹. Ayrıca çalışmanın karşılığının toplumsal olarak belirlenmesinden ve verilmesinden dolayı çalışma, çalışmayanlar için bile en önemli toplumsallaşma unsuru olarak görülmektedir²⁰.

¹⁶ Karl Marx, **Kapital** Cilt 1. Eriş Yayınları, 2003, s. 165 – 166.

¹⁷ Jean Baudrillard, Üretimin Aynası. Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1998, s. 29.

¹⁸ Dominique Meda, Emek Kaybolma Yolunda Bir Değer Mi?. İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 63 – 64.

¹⁹ Meda, s. 22 – 23.

²⁰ Gorz, İktisadi, s. 26.

1.1.2. Çalışmanın Unsurları

Çalışma kavramına ilişkin temel tanımlardan yola çıkarak; çalışmayı kamusal alanda gerçekleşmesi, ücret karşılığında yapılması ve toplumsal geçerliliği olan mal veya hizmet üretimi süreci olmak üzere üç temel unsur altında değerlendirebiliriz.

1.1.2.1. Kamusal Alanda Gerçekleşmesi

“Kamusal” sözcüğü Sennett’in belirttiği gibi herkesin denetimine açık olan anlamına gelirken, “özel” sözcüğü kişinin ailesi ve arkadaşlarıyla sınırlanan korunan bir yaşam bölgesi anlamına gelmektedir²¹. Bu durumda “kamu”, aile ve yakın arkadaşlar dışında geçen yaşam anlamına gelmektedir. Kamu bölgesinde çeşitli karmaşık gruplar bir araya gelmektedir²².

Endüstri öncesi toplumlarda “doğal insan” için çalışma sadece geçim amaçlı yapılan bir faaliyettir ve özel alana hapsedilmiştir. Çalışmanın kamusal alanda gerçekleştirilmesi modern çağın bir ürünüdür²³. Endüstri öncesi dönemde çalışma genel olarak aşağılanmakta ve çalışanlar dışlanmaktaydı. Modern öncesi toplumlarda çalışanlar insanlık alanına değil, doğa alanına aittiler²⁴.

Antik dünyadaki çalışma ile kapitalist toplumdaki çalışma arasında temel bir farklılık vardır: kapitalist toplumda çalışma kamusal alanda gerçekleştirilirken antik toplumda özel alanda gerçekleştirilmektedir. Antik sitede ekonominin en büyük bölümü piyasada, kamusal alanda hiç gerçekleşmeyen, ama aile alanında yapılan özel bir faaliyettir²⁵.

Antik dönemde çalışmak zorunluluğun esiri olmak demektir ve bu esaret kendiliğinden insanın yaşam koşullarına içkin bir durumdur. Arrendt’in bu döneme

²¹ Richard Sennett, Kamusal İnsanın Çöküşü. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 31.

²² Sennett, s. 33.

²³ Veysel Bozkurt, Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği. Alesta Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2000, s. 19.

²⁴ Gorz, İktisadi, s. 26.

²⁵ Gorz, İktisadi, s. 27.

ilişkin saptaması ilgi çekicidir: “Özel hane ile siyasi kamu alanı arasındaki, bir köle olan hane mahkumu ile bir yurttaş olan hane reisi arasındaki ayrım; özel yaşam içinde gizlenmesi gerekenler ile başkalarınca görülecek, duyulacak ve hatırlanacak etkinlikler arasındaki ayrım, geride tek bir ölçüt kalıncaya dek diğer bütün ayrımları bastırmış ve onları önceden belirlemiştir. Ölçüt şudur; harcanan zaman ve mesai miktarı özel alanda mı yoksa kamu alanında mı daha fazladır? Mesleğin ardındaki saik nedir; özel iş olarak mı kamu işi olarak yapılmaktadır.”²⁶

Sanayi toplumuyla birlikte çalışma, özel alana hapsedilmiş bir etkinlik olmaktan çıkmış ve kamusal alanda gerçekleştirilen bir faaliyet durumuna gelmiştir. Bunun yanında insanların toplumla bütünleşmesinde giderek artan bir önem kazanmıştır.

Sanayi toplumunda işçi kendi ailesinin dışında çalışmak zorunda kaldığı belirtilmektedir. Sanayi öncesi dönemde evinde yaşarken imalathanesi veya tarlası aynı zamanda onun işyeri olmaktadır. Ancak sanayi toplumuyla birlikte kurulan fabrikalar işçilerin yeni işyerleri olarak ifade edilmektedir²⁷.

1.1.2.2. Ücret

Ücret; ekonomik açıdan bir üretim faktörü olan emeğe ödenen bedel, işveren açısından bir maliyet, çalışan açısından hayatını sürdürme aracı, iş hukuku açısından işçinin iş görme borcu karşılığında işverenin yerine getirmesi gereken asli borcu, toplum açısından sosyal adaletin gerçekleştirilme derecesini gösteren bir ölçüt, sendikalar açısından toplu görüşmelerde üyelerinin gelirlerini arttırması açısından bir başarı ölçütü olarak görülmektedir²⁸.

Marks’a göre ücret; “genellikle emeğin fiyatı denilen işgücü fiyatına, ancak

²⁶ Arendt, s. 119 – 120.

²⁷ Ahmet Memiş, “Sanayi Ötesi Topluma Geçiş Sürecinde Emek Olgusunda Değişme Eğilimleri” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Ankara, 2001, s. 21.

²⁸ Avniye Tuğba Balta, “İnsan Kaynakları Yönetimi Fonksiyonu Olarak Ücret Yönetimi, Motivasyon ve Bir Uygulama”(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007, s. 9 – 12.

insanın etinde, kanında saklı bulunan bu özgün metanın fiyatına verilen addan başka bir şey değildir".²⁹ Marks ücretin işçinin kendi ürettiği meta içinde sahip olduğu pay olmadığını, kapitalistin onlarla kendisi için belirli bir miktar işgücü satın aldığı daha önceden varolan metaların bir bölümü olduğunu belirtmektedir³⁰.

Marks, işgücünün her zaman bir meta olmadığını, emeğin her zaman özgür – ücretli olmadığını dile getirmektedir. Antik dönemlerde köle kendi işgücünü efendisine satmamaktaydı, köle işgücüyle birlikte efendisine bir defada satılmaktaydı. Kölenin kendisi bir metaydı ancak işgücü onun kendi metası değildi. Feodal dönemde ise, serf toprağa aittir ve topraktan elde edilenleri toprağın sahibine teslim etmektedir³¹.

Gorz, ücretli çalışmayı bir ödeme amacıyla gerçekleştirilen çalışma olarak tanımlamaktadır. Buradaki temel hedef para, ticari değişimdir. İnsanların önce yaşamlarını kazanmak, daha sonra ise tatmin veya zevk için çalıştıklarını belirtmektedir. Gorz, ücretli çalışmayı iktisadi amaçlı çalışma olarak adlandırmaktadır³².

İlkel toplum düzeninde egemen olan ortak mülkiyet anlayışının bir sonucu olarak; insanların, insanlara ücret veya benzeri bir maddi değer karşılığında emeklerini satmalarının söz konusu olmadığı belirtilmektedir³³. Kölelik düzeninin egemen olduğu toplumlarda; egemen sınıfları meydana getiren büyük toprak sahipleri, atölye sahipleri, tüccar ve tefeciler, kölelerin yalnızca emeğine değil bütün beden ve kişiliklerine sahiptirler. Bu dönemde kölelerin çalışmaları karşılığında herhangi bir maddi karşılık haketmeleri söz konusu değildir. Ancak kölelerin çalışma gücünden yararlanmak amacıyla ihtiyaçları sahipleri tarafından asgari düzeyde karşılanmaktadır³⁴. Feodal sistemde ise serfler, feodalin mülkünden kendisine ayrılan bir toprak parçasını işleyerek geçimlerini sağlamaktadır. Feodale ait topraklarda

²⁹ Marx, Ücretli, s. 20 – 21.

³⁰ Marx, Ücretli, s. 21.

³¹ Marx, Ücretli, s. 21.

³² Gorz, İktisadi, s. 264.

³³ Alpaslan Işıklı, Gerçek Örgütlenme: Sendikacılık. İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 186.

³⁴ Işıklı, s. 187 – 188.

alışan serflere bu çalışmalarının karşılığı olarak – bugünkü anlamda bir ücretin değil – elde edilen ürünün bir kısmının verilmesi söz konusudur³⁵. Zanaatkarlıkta da ücretlilik sistemine özgü işçi ve işveren ayrılığını görmenin mümkün olmadığı belirtilmektedir. Her ne kadar usta yanında çalışan kalfa, yamak ve çırağa ücret ödese de bu statüler geçicilik arz etmektedir. Bu kişiler günün birinde ustalık statüsüne yükseleceklerdir. Bunun yanında bu sistem içinde ustanın da emeğiyle üretim sürecine katılması onu ücretlilik düzenindeki patrondan farklı kılmaktadır³⁶.

Endüstrileşmeyle birlikte serflik ve lonca sistemleri sona ermiş, özgür işçiler ortaya çıkmıştır. Köylüler topraktan koparak kentlere göç etmiş, lonca sisteminin usta ve kalfaları da nitelikli işçi durumunda fabrikalara girmişlerdir. Ancak yeni oluşan işçi sınıfını çok ağır çalışma ve yaşama şartları beklemektedir. Endüstrileşmenin ilk yıllarında uzun çalışma saatleri, çok yetersiz ücretler, sağlık ve güvenliğe aykırı çalışma şartları çalışma yaşamını belirleyen özelliklerdir³⁷.

Ücretlilik düzeninin toplumların ekonomik, sosyal hayatlarında, üretim ilişkilerinde egemen olmasının, kapitalist sistemle birlikte başlayan bir durum olduğu belirtilmektedir. Ücretlilik sisteminin doğuşunu ve üretim ilişkilerinde egemen oluşunu sanayi devrimi ve sanayileşmenin temel bir etken olarak etkilediği ifade edilmektedir³⁸.

Bir toplumda ücretlilik düzeninin varlığından söz edilebilmesi için; emek – sermaye ayrılığının gerçekleşmiş, emeğin özgürleşmiş ve emeğiyle geçinenlerin sayıca artmış olmasına bağlı olduğu söylenmektedir. Sanayi devrimiyle ortaya çıkan yeni üretim araçlarının sahiplerinin, kapitalist sistemin temel ilkelerinden biri olan özel mülkiyet gereğince kapitalistler olduğu ifade edilmektedir. Yaşanan rekabet sonucunda sermaye az sayıda kapitalistin elinde toplanmıştır. Bir tarafta üretim için gerekli sermayeyi ellerinde toplamış kapitalistlerle diğer tarafta emeklerini ücret karşılığı satan işçilerin ortaya çıktığı, yani emekle sermayenin birbirinden ayrılmış

³⁵ Işıklı, s. 190.

³⁶ Işıklı, s. 192.

³⁷ Memiş, s. 16 – 17.

³⁸ Işıklı, s. 193 – 194.

olduğu belirtilmektedir³⁹.

Koray'ın belirttiği gibi; günümüzde gelişmiş ülkelerin istihdamında büyük çoğunluk ücretli ve aylıklı çalışanlardan oluşmaktadır. Bu ülkelerde tarım kesimi daralmıştır ve ücretsiz aile işçiliği bulunmamaktadır. Gelişmekte olan ülkelereyse tarım hala önemini korumakta buna ek olarak çok sayıda küçük işletme ve serbest çalışan bulunmaktadır⁴⁰.

Ücretlilerin sayılarındaki artış onları ekonomik, siyasal ve toplumsal açıdan önemli bir güç konumuna getirmektedir. Ekonomik açıdan ücretliler, üretimin en önemli ögesi ve en büyük tüketici grubu oluşturmaktadır. Siyasal açıdan ücretliler önemli bir seçmen grubu olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal açıdansa, endüstri ilişkilerine taraf, çalışma barışı ve toplumsal uzlaşmanın sağlanmasında söz sahibi bir grup olarak yer almaktadırlar⁴¹.

1.1.2.3. Toplumsal Geçerliliği Olan Mal veya Hizmet Üretimi

Çalışmanın modern anlamda sanayi toplumu tarafından kabul edilen bir eylem olarak görülebilmesi onun kamusal alanda, ücret karşılığında ve toplumsal geçerliliği olan bir mal veya hizmet üretimi olmasına bağlanmaktadır. Toplumsal geçerliliği olan bir mal ya da hizmet üretimi tüm topluma yararlı olan bir ürün ortaya koyma anlamına gelmektedir. Dolayısıyla sanayi toplumu; ev içi çalışma, kendi için çalışma ve özerk faaliyeti gerçek anlamda çalışma olarak değerlendirmemektedir.

Ev içi çalışmadan kastımız, postfordist üretim sistemine geçişte firmaların küresel rekabete uyum sağlamak ve maliyetleri düşürmek amacıyla pazara yönelik üretilen mal ve hizmetlerin evlerde çalışılan kişilerce üretilmesi değildir⁴². Burada bahsettiğimiz ev içi çalışma, “ticari değişim amacıyla değil, temel hedefi ve

³⁹ Işıklı, s. 196.

⁴⁰ Meryem Koray, Sosyal Politika. İmge Kitabevi, Ankara, 2005, s. 77.

⁴¹ Koray, s. 77.

⁴² Ayşe Gözde Koyuncu, “Enformel Sektörde Kadın Emeği: Evde Çalışma” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Ankara, 2006, s. 6.

yararlanıcısı doğrudan insanın kendisi olan bir sonuç amacıyla gerçekleştirilen çalışmadır”⁴³. Bu çalışma; yiyecekleri hazırlamak, gövdenin ve konutun temizliğine dikkat etmek, dünyaya çocuk getirmek ve yetiştirmek gibi etkinlikleri kapsamaktadır⁴⁴.

Bir kadın anaokulunda öğretmenlik yaptığında bir işi olduğu kabul edilirken, kendi çocuklarına baktığında bir işinin olmadığı söylenmektedir. Bunun nedeni anaokulu öğretmenin yaptığı iş karşılığında para kazanması değildir, evde çocuklarına bakan kadın öğretmenin maaşına eşit düzeyde bir devlet yardımı alsa bile çalıştığından bahsedilmemektedir. Bunun arkasında yatan gerekçe “çalışma”nın, toplumun tamamını kapsayan toplumsal mübadeleler akışına dahil olması gereken toplumsal bir etkinlik olarak tanımlanmış olmasıdır⁴⁵.

Gorz’a göre, çalışmada önemli olan, toplumsal olarak tanımlanabilen ve toplumsal bütünün üretim ve yeniden üretiminde norma bağlı, standart bir işlevi yerine getiriyor olmasıdır. Toplumsal olarak tanımlanabilen bir işlevi yerine getirebilmesi için, çalışmanın toplumsal olarak belirlenmiş prosedürler uyarınca kullandığı toplumsal olarak tanımlanmış yetkiler ve yetenekler çerçevesinde tanımlanabilir olması gerekir. Çalışma, bir meslek, bir iş olmak zorundadır. Türdeşleşmiş prosedürler uyarınca kurumsal olarak onaylanmış yetki ve yeteneklerin uygulanması olmalıdır⁴⁶.

Bunun yanında geliştirici, zenginleştirici, anlam ve sevinç kaynağı olarak hissedilen; sanatsal, felsefi, bilimsel, ilişkisel, eğitsel, iyilikseverlik, yardımlaşma, kendini yenileme gibi özerk faaliyetler de çaba ve yöntemli uygulama anlamında bir “emek” isterler ancak bunlar genel anlamda çalışma kapsamında değildirler daha çok özerk faaliyet olarak nitelendirilmektedir⁴⁷.

Gorz’a göre; yaratıcı, teorisyen ya da sanatçı, yalnızca kamusal ve toplumsal

⁴³ Gorz, İktisadi, s. 264.

⁴⁴ Gorz, İktisadi, s. 264.

⁴⁵ Andre Gorz, **Yaşadığımız** Sefalet. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 12.

⁴⁶ Gorz, Yaşadığımız, s. 12.

⁴⁷ Gorz, İktisadi, s. 265.

olarak belirlenmiş bir talebe yanıt veren dersler verdiğinde; ya da ısmarlanan bir şey yaptığında “üretir” (bir işi vardır). Ancak bunun yanında sanatsal ya da teorik yaratma eyleminin her zaman toplumsal olarak belirlenmiş bir talebe yanıt vermesi söz konusu değildir. Çünkü, yaratma toplumsallaştırılamaz, kurallara bağlanamaz; özü gereği normların ve kuralların ihlalidir⁴⁸.

1.1.3. Çalışmanın Tarihsel Gelişimi

Bu bölümde çalışmanın tarihsel gelişimi ve toplum tarafından çalışmaya verilen anlamın değişimi incelenecektir. Tarihsel gelişimde öncelikle ilkel toplumlar değerlendirilecek, sonrasında sırasıyla köleci, feodal toplumlar ve endüstri toplumu ortaya çıkıncaya kadar yaşanan gelişmeler incelenecektir.

1.1.3.1. İlkel Toplum ve Alet Yapan İnsan

Dünyada insanın türeyişini arkeologlara göre yaptığı aletler belirler. İnsanlar beslenme ve barınma ihtiyaçlarını karşılarken fizyolojik yapılarındaki eksiklikleri aletler yoluyla tamamlamışlardır. Bu sayede beyin ve sinir sistemini kullanmayı öğrenmişlerdir⁴⁹. İnsanların alet yapmaya başlamaları onların hayvanlardan farklılaşmalarını sağlamıştır. İlkel insanlar en başta iki ayağının üzerinde durmaya başlamış ve daha sonrasında ellerini kullanmayı öğrenmişlerdir. İnsanla maymun arasında kemiklerin ve kasların genel yapısı ve sayısı aynı olmasına rağmen en ilkel insanın eli hiçbir maymunun taklit edemeyeceği işler yapabilmektedir. Engels'e göre; “Hiç bir maymunun eli, taş bıçağın en kabasını bile imal edememiştir.”⁵⁰

İnsanların çalışma yeterliliği kazanması biyolojik evrimi sonucunda gerçekleşmiştir. Emeğin de organların kullanımının geliştirilmesi açısından rolü büyüktür. Alet üretmek ilkel toplumlar da görülen ilk çalışma eylemi olarak nitelendirilmektedir. Alet üretimi sayesinde eller kıvraklık keskinlik ve uyumlu

⁴⁸ Gorz, Yaşadığımız, s. 13.

⁴⁹ V. Gordon Childe, Kendini Yaratan İnsan İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi. Varlık Yayınevi, Ankara, 1978, s. 54.

⁵⁰ Friedrich Engels, “Maymundan İnsana Geçişte Emeğin Rolü”, Marx-Engels Seçme Yapıtlar, Cilt 3, Sol Yayınları, 1979, s. 80-81.

hareket etme yeteneğini kazanmışlar aynı zamanda bu ilk çalışma eylemi sayesinde dikey yürüme alışkanlığı pekişmiş ve bu da diğer organların gelişimine yardımcı olmuştur⁵¹.

İlkel toplumlarda insanların beslenme amacıyla gerçekleştirdikleri faaliyetler öncelikle toplayıcılık ve sonrasında avcılıktır. Toplayıcılık ilkel insanın yaşadığı çevredeki bitki ve meyvelerin toplanması eylemidir. Toplayıcılık dönemine ilişkin özellikler;

- Araç kullanma, besin toplama amacına yöneliktir. Bu anlamda doğadaki basit sopa, odun, belirli ölçüde yontulmuş taş, ilk araçlardır.
- Basit toplayıcılık bir süre sonra yerini araç kullanarak bazı hayvanların avlanmasına bırakmıştır.
- Bu aşamada düzenli etle beslenme organizmanın ve beynin gelişmesini sağlamıştır.
- Toplayıcılık, basit araçların kullanılmasından yapılmasına doğru giden gelişim çizgisi içinde kabul edilebilir. Bu aşamada, araç gereç, yapımı işbölümüne dayalı değildir.
- Toplayıcılık cinslerin çok basit temel işbölümüne beslenme yönünden dayalı bir alt düzen olarak görülmektedir
- Verim düşüklülüğü ve toplama işinin sürekliliği insan topluluklarına çok az boş zaman bırakmıştır. Üretim ve tüketim dengesi, besin toplamaya olanak tanımamaktadır. Kısaca artık yaratılmamaktadır⁵².

Meda'ya göre, ilkel toplumlarda geçim maddesi sağlamaya ya da fiziksel gücün yeniden üretim faaliyetlerine ayrılan zaman azdır, çünkü doğal denin ihtiyaçlar sınırlıdır. İlkel toplumların zamanının ve ilgilerinin küçük bir bölümü bu işlere yöneliktir⁵³.

Şenel'e göre ise ilkel insanların kullandıkları aletlerin fazla gelişmemiş olması ve aralarında herhangi bir işbölümünün bulunmuyor olması toplayıcılığın

51 Zubritski, Mitropolski ve Kerov, İlkel, Kölec ve Feodal Toplum. Eriş Yayınları, 2006, s.16.

52 Kuvvet Lordoğlu ve Mete Törüner, Çalışma Ekonomisi. Beta Basım, İstanbul, 1995, s. 4-5.

53 Meda, s.33-34.

veriminin son derece düşük olmasına yol açmıştı. İlk insanlar zamanlarının çoğunu ve enerjilerini yiyecek aramaya harcamış ve bu nedenle başka şeyler yapabilmek için boş zaman ve enerji fazlaları kalmamıştır⁵⁴.

İlkel insanlar doğanın kendilerine sunduğu aletler sayesinde yiyebileceği bir çok ürün olduğunu da keşfetmişlerdir. Önceleri bitkiler ve bitki kökleriyle beslenirken daha sonra hayvan yumurtaları ve küçük sürüngenleri yemeye başlamışlar geliştirdikleri aletlerle hayvanları avlamayı öğrenmişlerdir⁵⁵.

Avcılık döneminin ekonomik ilişkileri şu şekilde özetlenebilir;

- İlkel düzen içindeki üretim ilişkilerinin, emek kullanımının ve ürünün bölüşülmesi için yapılan ilk belirgin düzenlemeler avcı grupları içinde görülmektedir.
- Av aletlerinde, araçlarında kullanım, ortaklık ilkesine dayalıdır. Bireysel mülkiyet görülmemektedir.
- Avcılıkla uğraşan topluluklarda işbirlikçilik grubun temel özelliğidir.
- Avcılık ve gelişimi sonucu ortaya çıkan hayvancılık ve çobanlık niteliği itibariyle göçebe olma halini ortaya koyar.
- Avcılık sahip olunan zenginliklerin savaşlar yoluyla daha da geliştirilmesini sağlar ancak bu dönemde köle ya da toprak ele geçirme biçiminde bir zenginlik birikimi söz konusu değildir.
- Avcılık dönemini ekonomik işbirliği yerine kadın – erkek işbölümü toplayıcılıkta bulunmayan bir biçimde geliştirmiştir ve bunun sonucunda avcı topluluk içindeki dayanışma daha da artmıştır⁵⁶.

Avcı ve toplayıcı toplumlarda eşitsizliğe rastlanmamaktadır. Bu toplumların ihtiyaç duydukları maddi mallar, av silahları, kazma ve inşaat aletleri, tuzaklar ve pişirme aletleriyle sınırlıdır. Dolayısıyla toplumun üyeleri arasında sahip olunan maddi varlıkların sayısı ve çeşidi bakımından pek az fark bulunur, zengin ile yoksul

⁵⁴ Alaeddin Şenel, İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi. Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995, s. 54-55.

⁵⁵ Zubritski ve diğerleri, s. 16.

⁵⁶ Lordoğlu, s. 5-6.

ayrımı söz konusu değildir. Konum ve rütbe farklılıkları yaş ve cinsiyete dayanmaktadır. Erkekler genellikle avlanırken, kadınlar bitki ve bitki köklerinin toplanması görevini üstlenmişler. Bunun yanında toplanan bitkilerin pişirilmesi ve çocukların yetiştirilmesi de kadınlar tarafından yerine getirilmiştir. Yaşlılar deneyim sahibi olduklarından grubu etkileyen önemli kararlarda söz sahibidirler⁵⁷. Bu dönemde toplumsal rollere ilişkin rollerin şekillenmeye başladığı söylenebilir.

İlkel insan için kişisel kar güdüsü doğal bir şey değildir ve kazanç asla çalışmayı teşvik edici değildir. İlkel insan geçim faaliyetlerini tek başına üstlenmez ve dolayısıyla çalışmanın sonucu da tek kişiye yönelik değildir. İlkel toplumlarda çalışma daha çok tazmin edilmesi gerekmeyen ama toplumsal zorunlulukların parçası olan bir yükümlülük olarak ele alınır⁵⁸.

Avcı ve toplayıcı toplumlar kendi ihtiyaçlarından daha fazlasını üretmekle ilgili değillerdir. Bu toplumlarda esas etkinlikler; olağan olarak dinsel değerler ile tören ve ayin etkinlikleridir. Toplumun üyeleri düzenli olarak bu törenlere katılır ve zamanlarının büyük çoğunluğunu törenlerde kullanılmak üzere elbise, maske, resim ve diğer kutsal nesneleri hazırlamakla geçirirler⁵⁹.

Avcılık ve toplayıcılığın bir arada yürütüldüğü dönemden sonra “uzman avcılık” dönemi gelmektedir. Uzman avcılık döneminde toplu av ve süre avı söz konusu olmaktadır. Bu dönemde, erkek toplulukta ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda dönem içinde artı ürün ve artı zaman sağlanmıştır⁶⁰.

İklim koşullarının değişmesi sonucunda hayvanların yapısında da değişim gözlenmiştir. Bunun sonucunda toplu av yerine tekil av söz konusu olmuş toplayıcılık eski önemini yeniden kazanmıştır. Aynı dönemde balıkçılık gelişmiş ve sürekli besin sağlanması söz konusu olmuş dolayısıyla bu durum yerleşik hayata geçmede bir adım olarak görülmüştür⁶¹.

⁵⁷ Giddens, s. 48.

⁵⁸ Meda, s. 34-35.

⁵⁹ Giddens, s. 51.

⁶⁰ Şenel, s. 72.

⁶¹ Şenel, s. 142 – 143.

İnsanlar daha sonraki dönemlerde bitkileri ve hayvanları evcilleştirmeyi öğrenmiş tarım yapabilir duruma gelmişlerdir. Bunun sonucunda da ikinci toplumsal iş bölümü gerçekleşmiştir⁶². İkinci toplumsal iş bölümü; göçebe, kendine yetersiz, dışa açık ve savaşçı çoban topluluklarıyla, yerleşik, kendine yeterli, dışa kapalı ve barışçı çiftçi topluluklar arasında olmuştur⁶³.

Çobanlarla çiftçiler arasındaki ilişkiler iki şekilde gelişmiştir. Bunlardan ilki; barışçı olarak nitelenen ve ticaretin doğumunu simgeleyen değişim ilişkisi, ikincisiyse; savaşçı bir nitelik sergileyen fetih ve çöreklenme şeklinde olmuştur.

1.1.3.2. Köleliğin Kurumsallaşması ve Zorla Çalışma

Kölelik düzeni ilk olarak ilkel toplumlarda ortaya çıkmıştır. İkel toplumlarda egemen üretim aracı tarımdır. Ortaklaşa mülkiyetin egemen olduğu dönemde köleler de ortak mülkiyet sayılıyordu. Ancak bu dönemde köleler oldukça azdı ve köle emeği belirleyici bir rol oynamıyordu⁶⁴.

Köle emeğinin ortaya çıkışı ilkel toplumlardaki mülkiyet ilişkilerinin sertleşmesi ile üretim ilişkisinde bunun belirleyici bir işleve sahip olması sonucunda ortaya çıkmıştır denebilir⁶⁵. Biyolojik evrim ve cinsiyete dayalı işbölümü uzmanlaşmayı beraberinde getirmiştir. Uzmanlaşma verimlilik arttırıcı bir unsur olarak değerlendirildiğinde, insanların yeni yaşam biçimlerinin bir artı ürünü sağlayacak düzeye geldiği kabul edilmektedir. Artı ürün birikim için gerekli koşulları beraberinde getirmiştir. Birikimin temeli mülkiyetin ortaya çıkışıyla daha da somutlaşmıştır. Sonuç olarak ortak mülkiyetten bireysel mülkiyete geçiş üretim ilişkilerini de daha farklı bir çerçeveye içine oturtmuştur⁶⁶.

Genellikle savaş tutsakları ya da toplumun yıkıma uğramış üyeleri bir şef ya da din adamının kendisini beslemesi sonucunda bütün emeğini vermek durumunda

⁶² Şenel, s. 148 – 150.

⁶³ Şenel, s. 179.

⁶⁴ Zubritski ve diğerleri, s. 59.

⁶⁵ Lordoğlu, s. 8.

⁶⁶ Lordoğlu, s. 8.

kalıyordu. Mülkiyetin ilerlemesiyle birlikte eskiden fiilen köle olan bu kişiler hukuken de köle durumuna geliyorlardı⁶⁷.

İlk köleci devletler M.Ö. 4 ve 2 bin yıllarında Mezopotamya, Hindistan ve Çin’de kurulmuştu. Hammurabi yasalarının bir çok paragrafı doğrudan doğruya köle sahiplerinin çıkarlarını korumaya ayrılmıştı. Bu yasalara göre bir başkasının kölesi yaralayan ya da hayvanına zarar veren bu kölenin sahibine para ödemekle cezalandırılıyor, bir başkasının kölesinin öldürülmesi halindeyse suçlu ölen kölenin sahibine bir köle veriyordu. Bir kölenin çalınması ya da kaçan bir köleye yataklık edilmesi ölüm cezası ile cezalandırılıyordu⁶⁸.

Eski Asya devletlerinden farklı olarak Antik Yunan ve Roma’da kölelik gelişiminin en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Bu ülkelerde köleci üretim tarzı diğer ülkelerde olduğundan çok daha çabuk başarıya ulaşmıştır⁶⁹.

Antik Yunan’da halk, topraksız ya da az topraklı çiftçiler ve büyük toprak sahibi soylular olarak sınıflara ayrılmış soylular siyasi iktidarı ellerine geçirmişti. Halk o dönemde şehir devletlerinde yaşıyor ve tarım ve hayvancılıkla uğraşıyordu. Ticaret fazla gelişmemiş, en küçük ekonomik birim olarak görülen aileler içine geçimlik üretim söz konusuydu. Köleler işgücünü oluşturmakta, iktisadi faaliyet şehir devlet sınırları içinde gerçekleştirilmekteydi⁷⁰.

Günümüzde bir çok toplum tarafından medeniyetin beşiği olarak adlandırılan Antik Yunan Uygarlığı bilim, sanat, felsefe ve politikada önemi yadsınamayacak eserler bırakmıştır. Ancak insanların bu düşünsel faaliyetlerde ilerlemelerinin dayanak noktalarından biri de kölelik kurumudur. Yunan demokrasinden söz edildiği zaman Yunan sitelerinde uygulanan demokrasinin “köleli” bir demokrasi

⁶⁷ Zubritski ve diğerleri, s. 59.

⁶⁸ Zubritski ve diğerleri, s. 63 – 64.

⁶⁹ Zubritski ve diğerleri, s. 86.

⁷⁰ M. Kutluğhan Savaş Ökte, “Antik Çağda İktisadi Düşünce”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:7, Sayı:24, Bahar 2008, <http://www.esosder.org/dergi/24037-062.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.10.2008), s. 39.

olduğu genellikle gözden kaçmaktadır⁷¹. Sonuçta Yunan demokrasisinde siyasal hak sahibi olabilmek; eli silah tutmak (erkek olmak), yabancı olmamak ve köle olmamaya bağlıydı⁷².

Yunan filozofları çeşitli konularda aralarında farklılık gösterecekler de “çalışma” konusunda ortak görüşlere sahiptirler. Çalışma, alçaltıcı görevlerle özdeşleştirilmiş olduğundan çalışmaya değer verilmez. Bu sayede Antik Yunan çağı çalışmanın yüceltilmemiş olduğu toplumların bir idealini temsil eder⁷³.

Çalışma antik çağda kölelere özgü aşağılık bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Çalışma bir zorunluluk gereği beden üzerinde bir denetim kurma sürecidir. Antik çağda zorunluluk ve özgürlük birbirinin zıttı kavramlar olarak görülmüş ve özgür insanın zorunlulukların kölesi olmayacağı öne sürülmüştür⁷⁴. Arendt’in değerlendirmesine göre kölelik kurumu Antik çağda çalışmayı insanın yaşam koşulları arasından çıkarmaya yönelik bir girişimdir⁷⁵.

Aristoteles, Politika adlı eserinde köleler hakkında şunları söylemektedir; “Kölelerin kullanılması da evil hayvanlarınkinden hiç ayrılmaz; biz her ikisinden de bedensel gereksinmelerimizin giderilmesinde yararlanırız. Bu durumda, doğa özgür kişilerle kölelerin bedenlerini ayrı ayrı yapmayı amaçlamıştır. Köleler, zorunlu kol işleri için yeterince güçlü, özgür kişiler ise bu çeşit işlere yarayamayacak biçimde, dimdik, ama bir devlet yurttaşının yaşamı için, savaşla barış arasında bölünen bir yaşam için pek uygun olarak yaratılmıştır”⁷⁶.

Kölelik kurumu Antik Yunan’da devlet düzeniyle beraber işlemiş ve hiç bir zaman kaldırılmamıştır. Bu dönemde köle sağlamanın yolları; savaşlar, barbarlardan köle satın alınması ve Solon dönemine kadar borçlanma yoluyla köle durumuna düşme şeklinde gerçekleşmekteydi. Eski Yunan’da bugünkü anlamda bir işçi

⁷¹ Murat Sarıca, 100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi. Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 8.

⁷² Manfred G. Schmidt, Demokrasi Kuramlarına Giriş. Vadi Yayınları, Ankara, 2002, s. 36.

⁷³ Meda, s. 38.

⁷⁴ Bozkurt, s. 18.

⁷⁵ Arendt, s. 120.

⁷⁶ Aristoteles, Politika. Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 14.

sınıfının bulunmayışının devlet ekonomisinin üretimde köle emeğine dayanmasına neden olduğu belirtilmektedir⁷⁷.

Antik Yunan'da üç çeşit özgür olmayan emek biçimi bulunduğu belirtilmektedir. Bunlar; borç bağımlılığı veya köleliği, devlet serfliği ve taşınır mülk köleliği olarak ifade edilmektedir. Borç bağımlılığında borçlu, borcunu ödeyeceği gün tekrar özgür bir insan olabileceğini düşünmekteyken, borç köleliğinde borçlu alacaklının sürekli kölesi durumundadır. Devlet serfliğinde; serf özel bireye ait toprağa bağlı olmakla beraber kısmen devletin veya cemaatin mülkiyetindedir. Devletin izni olmaksızın toprak sahibi tarafından satılamaz. Devlet serfi normal köleden farklı olarak toprağa bağlı bir yaşam sürdürdüğü için aile kurma olanağına sahiptir. Taşınabilir mülk köleliğinde ise köle, efendinin kişisel mülkü durumundadır, satılabilir ve satın alınabilir. Taşınabilir mülk kölelerinin yapacakları iş belirli değildir⁷⁸.

Antik Yunan'da çalışma eylemi sadece köleler tarafından yerine getirilmiyordu. Bunun yanında tüccarlık ve zanaatkarlık da mevcuttu. Aristoteles, Politika adlı eserinde para kazanmanın türlerini sayarken ticareti kınanması gereken bir etkinlik olarak nitelendirmiştir⁷⁹. Aristoteles zanaatkarın durumunu da sınırlı kölelik olarak nitelendirmektedir. Bir sözleşmeyle bir eser yapmayı vaadeden zanaatkar statüsünü özgür kılan unsurlardan ikisini yani ekonomik etkinlikten azade olmak ile sınırsız hareket edebilme hakkından geçici bir süre ile yoksun kaldığından bahsetmektedir⁸⁰. Zanaatkarlar belli bir tekniğe sahip olmalarına rağmen halk için çalışmadıkları ve kendi yaşam koşullarını başkalarına borçlu oldukları için toplumsal

⁷⁷ Niyazi Berkes, Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları. Adam Yayınları, İstanbul, 1985, s. 15.

⁷⁸ Güven Bakırgezer, "Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt:63, Sayı:1, 2008, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/63/1/Bakirgezer_Guven.pdf, (Erişim Tarihi: 12.10.2008) s. 18-19.

⁷⁹ Aristoteles, s. 23. Aristoteles para kazanmanın doğal ve doğal olmayan iki türünün olduğunu ve bunların da kendi içinde bölümlere ayrıldığını belirtmektedir. Doğal olan para kazanma yolları; (1) hayvan yetiştiriciliği bilgisi, (2) toprak sürme bilgisi, (3) arıcılık, kümes hayvanı yetiştiriciliği ve balıkçılık bilgisi. Burada sayılan etkinliklerin bilgisine sahip olmak yeterlidir sonuçta bu işler yine köleler tarafından yerine getirilecektir. Aristoteles, ticaret, faizle ödünç para vermek ve vasıflı ya da vasıfsız işçi olarak ücretle çalışmayı doğal olmayan para kazanma yolları arasında saymaktadır. Ticaretin kınanan bir faaliyet olmasının nedeni ise doğadan değil insanların birbiriyle alışverişinden ortaya çıkmasındandır.

⁸⁰ Arendt, s. 25.

yaşamın alt kesimlerinde yer alırlar. Ticari faaliyetlerde de insana yakışmayan bir açgözlülük görüldüğü için küçümsenmektedir⁸¹.

Dönemin egemen anlayışına göre çalışmak kötü ve aşağılık bir eylem olarak görülmekteydi. Özgür bir insan bilimle ve felsefeyle ilgilenmeli, zamanının büyük çoğunluğunu sitenin yönetimine ayırmalıydı. Ancak Hesiodos'un çalışma hakkındaki görüşleri egemen görüşten farklılık göstermektedir. Hesiodos "işler ve günler" adlı eserinde çalışma hakkındaki düşüncelerini şu şekilde dile getirmektedir; "çalış ki açlık bulunduğun yerden kaçsın", "çalışanların sürüleri de olur altınları da", "çalışmak değil, çalışmamaktır ayıp olan"⁸². Ancak Hesiodos da günlük çiftlik emeğinin köleler ile evcil hayvanlar tarafından karşılanmasını olağan bir durum olarak görmektedir⁸³.

Köle sisteminin varlığı şehir devletlerinin ekonomik gelişmelerinin önündeki başlıca engel olarak görülmüştür. Kölelik düzeninde büyük ölçüde üretim olmamış, kapitalist üretim gerçekleşmemiş ve işçi sınıfı meydana gelememiştir. Çalıştırılan köleler arasında iş bölümü ve uzmanlaşma yoktur bunun yanında köleler; kaza, hastalık ve ölüm gibi risklerle karşı karşıyadır⁸⁴.

Roma İmparatorluğu döneminde de çalışma tasarımı büyük bir değişiklik olmamış ve Yunan modeline dayanarak çalışma küçümsenmiştir. Yunan döneminde olduğu gibi aşağılayıcı ve zahmetli işlerin büyük bölümü daima köleler tarafından üstlenilmiştir. Yine Yunan'da olduğu gibi çalışma karşılığı para alanlar ve ticari işlerde uzmanlaşmış olan tüccarlar da mahkum edilmiştir⁸⁵. Fetihlerle genişleyen Roma İmparatorluğu kazandığı savaşlar sonucunda köle sayısını arttırmıştır⁸⁶.

Roma hukukuna göre kölelik doğumla ya da hürriyetin kaybedilmesiyle gerçekleşen bir statü olarak tanımlanmaktadır. Köle kadından doğan çocuk köle

⁸¹ Meda, s. 41.

⁸² Selahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat, Hesiodos Eseri ve Kaynakları. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1977, s. 24.

⁸³ Arendt, s. 118.

⁸⁴ Berkes, s. 16.

⁸⁵ Meda, s. 48.

⁸⁶ Zubritski ve diğerleri, s. 114.

olmakta, kadının gebelik sırasında durumu değişirse doğum anındaki durumuna göre doğan çocuğun köle olup olmayacağı belirlenmektedir. Hürriyetin kaybedilmesi durumunun başlıca görünümü ise savaş esirliğidir. Hukuken köle; satılabilen, kiralanabilen, ödünç verilebilen bir mal muamelesi görmektedir. Aile reisinin köle üzerinde mutlak bir hakimiyeti vardır ve buna malik hakimiyeti denilmektedir. Köleler ne kadar mal olarak kabul edilse de insan oldukları için fiil ehliyetine sahip fakat hak ehliyetine sahip değildirler. Sahipleri yararına bazı hukuki muameleleri yapabilmekte ve bu muamelelerin sonucu sahip yapmış gibi doğrudan doğruya onun üzerinde sonuçlarını doğurmaktadır⁸⁷.

Kölelik sisteminin gelişmesi zihinsel emek ve el emeğinin arasındaki karşıtlığın belirginleşmesine neden olmuştur. Bunun nedeni fiziksel olarak çalışma zorunluluğundan kurtulan efendilerin kendilerini yönetim, hukuk, sanat gibi zihinsel uğraşlara verebilmelerine dayanmaktadır⁸⁸.

Başlangıçta bir yoksullar hareketi olarak ortaya çıkan Hristiyanlık İsa'dan sonraki iki yüzyıl boyunca Roma İmparatorluğu içinde yayılmıştır. İmparatorların bu dine yaklaşımları dönemsel olarak değişse de 317 yılında hristiyanlık imparatorluğun resmi dini olmuştur⁸⁹.

Hristiyanlığın ilk dönemlerinde çalışmaya yaklaşım antik dönemdekinden farklı değildir. Bu dönemde insanların zamanlarının büyük çoğunluğunu ibadete ayırmaları fikri egemen olmuştur. Çalışma bu dönemde lanet ya da ceza olarak görülmüştür⁹⁰. İlerleyen dönemlerde ise tanrının dünyayı altı günde yaratıp yedinci günde dinlenmiş olması fikrinden hareket ederek çalışma, tanrının yaratma eyleminin bir taklidi olarak görülmüş ve önem kazanmıştır⁹¹.

⁸⁷ Ziya Umur, Roma Hukuku Ders Notları. Beta Basım, İstanbul, 1999, s. 158 – 159.

⁸⁸ Zubritski ve diğerleri, s. 94.

⁸⁹ Server Tanilli, Uygarlık Tarihi. Adam Yayınları, İstanbul, 2002, s. 47 – 48.

⁹⁰ Meda, s. 50.

⁹¹ Meda, s. 52.

1.1.3.3. Ortaçağ ve Feodalite

Ortaçağ olarak adlandırılan dönem bilindiği gibi Roma İmparatorluğunun yıkılması ya da Kavimler Göçünden, İstanbul'un fethine kadar geçen yaklaşık bin yıllık bir süreyi ifade etmektedir. Ortaçağda Avrupa'da siyasal birlik bozulmuş derebeylik sistemi hakim olmuştur. Bu dönemde hristiyanlık önemini arttırmış, kilisenin etkinliği de bu doğrultuda artmıştır.

Ortaçağ'da hakim olan ekonomik ve sosyal sisteme feodalite adı verilmektedir. Feodalitede, fief sözleşmesiyle⁹² toprak sahibi olan bir senyör bu toprağı kullanma hakkını geçici olarak bir serfe devretmektedir. Feodalite bir piramit gibi hiyerarşik bir yapıdadır. Ortaçağ'da topraklar genellikle kiliseye ve senyörlere aittir, senyörsüz topraklar istisna durumundadır⁹³.

Ortaçağın toplumsal yapısına bakıldığında sınıflı bir toplum yapısının bulunduğu görülmektedir. Bu dönemdeki sosyal sınıflar; din adamları, soylular, köylüler ve serfler olarak ifade edilmektedir. Feodalitenin toplumsal yapısını özetleyen bir tanımlama "Bireyin bireye tabiyetidir". Nasıl ki toprak sahibi soylular bu toprağın kullanım hakkını köylülere devrediyorsa, köylüler de bu toprağın belli bir kısmını başkalarına devredebilmektedir. Bunun yanında nasıl serf köy senyörünün adamıysa, kont da kralın adamı durumundadır⁹⁴. Lengelle ortaçağda, Antik Yunan'da ve Roma İmparatorluğu'nda kurumsallaşmış olan köleliğin sona erdiğini, çünkü bu dönemde bireyin bireye tabiyeti söz konusu olduğu için herkesin birbirinin kölesi durumunda olduğunu belirtmektedir⁹⁵.

Fief sözleşmesiyle ortaya çıkan senyör – vassal ilişkisi iki şekilde gerçekleşmektedir. Bunlardan ilki, toprakların köylülere verilmesi sonucunda köylünün toprak sahibine elde ettiği ürünün bir kısmını vermesi ve onun adına

⁹² Fief sözleşmesi özü itibarıyla ekonomik düzlemdeydi. Fief diyen bir kimse, bir temlik karşılığında temel olarak ödeme yükümlülüğünü değil, aksine bir şey yapma yükümlülüğünü kastediyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Marc Bloch, Feodal Toplum. Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2005, s. 233.

⁹³ Tanilli, s. 52 – 53.

⁹⁴ Bloch, s. 207.

⁹⁵ Maurice Lengelle, Kölelik. İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 70.

toprağı işlemesi şeklinde⁹⁶, diğeri ise senyörün kendi yanında ev işlerinde yardımcı olması için beslediği vassal şeklindedir⁹⁷.

Ortaçağda çalışma eylemi Antik Yunan ve Roma döneminde olduğu gibi; tarım, ticaret ve zanaatkarlık şeklinde gerçekleşmektedir. Toprak mülkiyeti önemli olduğu için tarımın önemi de artmaktadır. Ancak bunun yanında özellikle de deniz ticareti olmak üzere ticaret de önem kazanmaktadır. Deniz ticareti yapan tüccarların dışındaki tüccarlar, hiçbir zaman alıcı ve satıcıyı aynı yerde bir araya getirme şansına sahip değildirler aynı zamanda yeterli sayıda alıcı bulmakta da zorlanmaktadırlar. Bu dönemde kazançlarını dolaşarak sağlayan bu tüccarlar birer, gezgin, tozlu ayak olarak adlandırılmaktadırlar⁹⁸. Deniz yoluyla gerçekleştirilen ticaret de batı aleyhine sürekli açık vermektedir. Batılılar doğu akdeniz ülkelerinden yükte hafif pahada ağır şeyler alırken onlara köleden başka satabilecekleri malları bulunmamaktadır⁹⁹. Bu dönemde hakim olan hristiyanlık ticarete kötü gözle bakmakta ve insanları tanrıdan uzaklaştırdığı gerekçesiyle zamanın kötüye kullanılması olarak değerlendirilmektedir¹⁰⁰. Kilisenin dünya görüşüne göre toprak, tanrı tarafından insanlara, ebedi kurtuluşlarını sağlamak üzere yaşayabilmeleri için verilmiştir. Bu dönemdeki yaygın kanı çalışmanın amacının zengin olmak değil, fakat fani hayat ebedi hayata dönüşene kadar insanların doğdukları zamanki durumlarını koruyabilmelerini sağlamak yönündedir¹⁰¹. Gezin tüccarlar, yağmalanma riskiyle karşı karşıyaydılar ve bundan korunmak için kasabalara ya da burg'lara sığınmaktadırlar. Buraları yazın bir mola yeri, kötü havalarda ise kışı geçirme yeri olarak kullanılmaktadır. Ancak kentlerin, ticaret artışına paralel olarak bu yeni gelen insanlara ayırabileceği mekan yetersiz hale gelmiş ve tüccarlar da surların dışına yerleşmeye yeni bir burg, dış burg kurmaya zorlanmışlardır. Böylece dinsel kentler ve feodal kaleler dışında bunlara tam tezat bir hayatın sürdürüldüğü ticari toplanma yerleri ortaya çıkmıştır¹⁰².

⁹⁶ Zubritski ve diğerleri, s. 134.

⁹⁷ Bloch, s. 236.

⁹⁸ Bloch, s. 106.

⁹⁹ Bloch, s. 109 – 110.

¹⁰⁰ Meda, s. 55.

¹⁰¹ Henri Pirenne, Ortaçağ Avrupasının Ekonomik Ve Sosyal Tarihi. Alan Yayıncılık, İstanbul, 1983, s. 18.

¹⁰² Pirenne, s. 40.

Zanaatkarlık bu dönemde de mevcuttur. Ancak antik Yunanda olduğu gibi değerlendirilmemektedir. Ortaçağda zanaatkarlık, tarımla birlikte izin verilen işler arasında bulunmaktadır. Bu niteliğini tanrı işine benzemesinden ve üzerinde etkide bulunduğu nesneyi dönüştürmesinden almaktadır. Ortaçağ düşüncesi maddi üretime verdiği anlamla, dar anlamda materyalist olarak nitelendirilmektedir¹⁰³.

Senyörle anlaşma imzalayan köylüler, rantı senyörlere sadece tarım ürünü olarak değil aynı zamanda zanaat eşyası olarak da vermektedirler. Bu zanaat eşyaları arasında çuha ve yünlü kumaş dokumaları önem arzetmekteydi. Zanaatkarlar senyörün iznine bağlı olarak ürettikleri ürünlerin bir kısmını satmak üzere pazar ve panayırlara gitmekteydiler ancak bu bir süreklilik arzetmiyordu¹⁰⁴.

Nüfusun artması sonucunda yeni tarım arazileri açılmış bunun en büyük sonucu da insan gruplarının birbirine yaklaşması olmuştur. Nüfus artışıyla birlikte iktidarlar güçlenmeye ve eski durumlarını sağlamlaştırmaya başlamışlardır. Ufku genişleyen iktidarlar artık yollara özen göstermektedirler. Bunun nedeni ticaretten sağlanan büyük vergi gelirlerinin prenslik ve krallıkları yakından ilgilendirmesidir¹⁰⁵.

Tüccarların uygun noktalarda toplanmaları belli bir süre sonra zanaatkarların da aynı yerlerde toplanmalarına yol açmıştır¹⁰⁶. Uzmanlaşan zanaatkarlar ürünlerini piyasaya sürmek ve piyasadan ihtiyacı olan her şeyi satın almak üzere daha sık pazarlara gitmeye başlamıştır. Bunun nedeni köyde yeterli bir pazarın bulunmaması ve feodal sömürünün zanaatçıya ağır gelmesidir¹⁰⁷.

Dokumacılar tüccarların yanına yerleşerek, burada tüccarlar tarafından ithal edilen yün, çırpıcı ve boyacıların kullandığı sabun ve boya malzemelerini kolayca bulabilmektedirler. O zamana kadar sadece kadınlar tarafından sürdürülen dokumacılık artık erkeklerin eline geçmekte ve daha uzun kumaş parçaları üretilmeye başlanmaktadır. Bu dönemde bronz, bakır işlemeciliği ve demircilik de

¹⁰³ Meda, s. 56.

¹⁰⁴ Zubritski ve diğerleri, s. 156.

¹⁰⁵ Bloch, s. 113.

¹⁰⁶ Pirenne, s. 41

¹⁰⁷ Zubritski ve diğerleri, s. 157.

gelişmektedir¹⁰⁸.

Kırlardan kente göç ile yeni bir toplumsal işbölümü başlamıştır. Bir yanda tarımsal üretim diğer yandaysa sinai üretim bulunmaktaydı. İmal edilen ürünler meta haline gelmiştir. Tüccarlar, zanaatkarlardan ürettikleri eşyaları satın alıp pazarlarda yeniden satmaya başlamışlardır. Yaşanan toplumsal iş bölümü sadece kentlerin kurulması ve iç pazarın yaratılmasını değil bunun yanında toplumsal ve siyasal değişimlere de neden olmuştur¹⁰⁹.

Artık kentlere yerleşen zanaatkarlar kendi aralarında loncalar şeklinde örgütlenmeye başlamışlardır. Bunun nedenleri arasında; köyden kente göç eden serflerin rekabeti, köy ve kent arasında yaşanan sürekli savaş ve örgütlü askeri güç gerekliliği, üretilen ürünlerin satışı için ortak binalara duyulan ihtiyaç, bir işin ortaklaşa yapılması sonucunda ortaya çıkan bağ, değişik meslekler arasında çıkar çatışması, öğrenilen işin korunması zorunluluğu sayılmaktadır¹¹⁰.

Lonca sistemi “usta – kalfa – çırak” şeklinde hiyerarşik bir yapıda olup katı kurallara sahiptir. Bu sistemde; ücretler düşüktür, çalışma süreleri uzundur ve üretim araçlarının sahibi ustadır. Çıraklar genellikle karın tokluğuna çalışmaktadır¹¹¹.

Lonca sisteminde her bir çalışan gelecekte kendi işlerini kurabilmeleri için bütün çalışma seyrini tamamlamayı öğrenmek zorundadır. Ortaçağ zanaatkarları kendi işlerinde ustalaşmak durumundadır ve bu yüzden kendilerini tamamıyla işlerine vermekte bunun sonucunda da işiyle duygusal bir kölelik ilişkisi ortaya çıkmaktadır¹¹².

Usta – kalfa ve usta – çırak arasındaki ataerkil ilişkiler ustaların, kalfaların ve çırakların bütün yaşamları üzerinde etkili olmalarını ve çalışanlar arasında oluşan bağ sonucunda diğer ustaların yanında çalışanlara karşı birleşmelerini sağlamaktadır.

¹⁰⁸ Pirenne, s. 41.

¹⁰⁹ Zubritski ve diğerleri, s. 159.

¹¹⁰ Karl Marx ve Friedrich Engels, Alman İdeolojisi. Eriş Yayınları, 2003, s. 57.

¹¹¹ Lordoğlu, s. 14.

¹¹² Marx, s. 59.

Çırakların karın tokluğuna çalışmalarının ve bu sistem içinde yer almalarının nedeni, kendilerinin de bir gün usta olma hedeflerine bağlanmaktadır¹¹³.

Ticaret ve kentlerin büyümesine paralel olarak ortaya çıkan kentsoylular (tüccar ve zanaatkarlar) loncalar halinde örgütlenerek siyasal ve toplumsal anlamda da güçlenmek amacını da taşımaktadırlar. Bu yeni sınıf, daha serbest ticaret yapabilmek için feodal otoritelerle anlaşma yaparak ticaret hayatını düzenleyen kuralların konulmasında bir taraf olarak ortaya çıkmaktadır¹¹⁴.

1.1.3.4. Kapitalizme Geçiş Süreci

Kır ve kentin, yani tarımla uğraşanlarla zanaatla uğraşanların birbirinden ayrılması tarihsel süreç içinde ikinci toplumsal işbölümü olarak adlandırılmaktadır. Bundan sonraki süreçte ise tüccar sınıfının ortaya çıkması ve üçüncü toplumsal işbölümünden bahsedilmektedir¹¹⁵.

Üçüncü toplumsal işbölümünün doğurduğu tüccar sınıfı; üretime herhangi bir şekilde katılmaksızın, onun yönetimini ele geçiren ve üreticileri iktisadi bakımdan egemenliği altına alan bir sınıf olarak değerlendirilmektedir. Tüccar sınıfının iki üretici arasında zorunlu olarak geçindiği ve her ikisini de sömürdüğü ifade edilmektedir. Bu sınıfın; üreticileri değişim zahmet ve riskinden kurtarmak amacıyla, ürünlerinin satışını en uzak pazarlara kadar yaymak ve böylece nüfusun en yararlı sınıfı olmak bahanesiyle gerçekte çok küçük hizmetler için karşılık olarak, yerli üretimin olduğu kadar yabancı üretimin de kaymağını alan, hızla büyük servetler kazanan ve buna uygun düşen toplumsal bir etkililik kazanan bir sınıf olduğu ifade edilmektedir¹¹⁶.

Top, barut ve pusulanın kullanılması, denizciliğin gelişmesiyle birlikte Avrupalılar müslümanların aracılığı olmadan uzak doğudan gelen ürünlere ulaşmak

¹¹³ Marx, s. 58.

¹¹⁴ Koray, s. 42.

¹¹⁵ George Politzer, Felsefenin Başlangıç İlkeleri. Eriş Yayınları, 2003, s. 182.

¹¹⁶ Friedrich Engels, Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni. Eriş Yayınları, 2003, s. 158.

için alternatif yollar aramaya başlamışlardır. Coğrafi keşiflerin en önemli sonuçlarının kapitalizmde yaşanan gelişmeler olduğu ifade edilmektedir. Kapitalizm kurulurken büyük çapta sömürgecilğe başvurmuştur. Avrupalılar, ticari amaçlarla çeşitli ülkelerde sömürgeler oluşturmuş ve yeni ticaret yollarından tüm dünyanın ürünleri ve zenginlikleri Avrupa'ya akmaya başlamıştır¹¹⁷. Coğrafi keşiflerle birlikte en çok nakledilen ve satılan mallar sömürge ürünleri ve esirler olmuştur. Bunun yanında bu dönemde yeni keşfedilen yerlerdeki yerliler katledilmiştir. Dolayısıyla yeni dünyada madenlerde çalışacak ve toprağı işleyecek yeterli sayıda insan bulunmamaktadır. Bu dönemde Afrika'dan zenci getirilmeye başlanmış ve dolayısıyla köle emeğı tekrar kullanılmaya başlanmıştır¹¹⁸.

16. yüzyılın iktisadi düşüncesi merkantilizm olarak adlandırılmaktadır. Buna göre; bir ülke ne kadar değerli maden ve paraya sahip olursa o kadar zengin sayılır. Dış ticaret yoluyla olabildiğince çok değerli madenin ülkeye girişı en önemli amaçtır. Dış ticaret ülkenin kendi tüccarları yoluyla kendi ticaret filosuyla yapılmalıdır¹¹⁹.

Gelişen ticaret burjuvazisinin; güçlenebilmek ve yeni bir dünya kurabilmek için, herşeyden önce kendini koruyabilecek bir üst kuruluşa, ulusal sınırlara, mal ve can güvenliğinin sağlanmasına, belli bir sınır içinde ölçü ve kanun birliğine ihtiyacı olduğu belirtilmektedir. Bu ihtiyaçlar, ulusal devletlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan ulusal devletlerde egemen yönetim biçimi 16. ve 17. yüzyıllarda mutlak monarşı olmuştur¹²⁰.

17. ve 18. yüzyıllarda ise siyasi düşünce tarihine burjuvazi damgasını vurmuştur. Ticaretin gelişmesi ve yavaş yavaş sanayinin kurulması sonucu toplumdaki üretim güçlerinin, yürürlükteki feodal üretim ilişkileriyle, bir başka deyişle feodal mülkiyet biçimiyle çelişkiye düştüğü ifade edilmektedir. Siyasal iktidar alanında mutlak monarşie geçişin feodal üretim ilişkilerini etkilediğı ancak bunları ortadan kaldırmadığı belirtilmektedir¹²¹.

¹¹⁷ Tanilli, s. 69 – 73.

¹¹⁸ Tanilli, s. 76.

¹¹⁹ Tanilli, s. 94.

¹²⁰ Tanilli, s. 94 – 95.

¹²¹ Sarica, s. 67 – 68.

Güçlenen burjuvazi yönetimde de hak sahibi olmak istemektedir. Burjuvazinin İngiltere’de Kara Avrupa’sından daha önce ortaya çıktığı, küçük toprak soylularıyla işbirliği yaptığı ve parlamento içinde siyasi iktidarı yavaş yavaş ele geçirdiği ifade edilmektedir. Fransa’da ise burjuvazi, aristokrasi ve monarşiye karşı emekçi halkla birlikte ayaklanarak 1789’da Fransız İhtilali’yle birlikte yönetimi ele geçirmiştir¹²².

Avrupa’da gerçekleşen burjuva devrimlerinin feodalitenin bir dizi ülkede ortadan kaldırılmasıyla sonuçlandığı ifade edilmektedir. Devrimlerle kapitalist üretim ilişkilerinin kendilerini engelleyen kösteklerden kurtulduğu ve kendilerine hızla gelişecekleri bir yol açtıkları belirtilmektedir. Bu dönemdeki yaşanan toplumsal kargaşanın teknik alanda bir devrime neden olduğu ve makinenin icat edildiği ifade edilmektedir. Makineli sanayiye geçiş Sanayi Devrimi olarak adlandırılmaktadır. Kol emeğinin yerini makinenin almasının, çağın toplumsal – ekonomik ilişkilerinin evrimi üzerinde büyük bir etki yarattığı belirtilmektedir¹²³.

Sanayi devrimi sadece makineleşme olarak sınırlandırılmamakta, bir dizi teknolojik değişimler kümesi olarak ifade edilmektedir. Bu değişimler; yeni makinelerin bulunması (ip eğirme makinesi gibi), yeni keşfedilen enerji kaynaklarını üretime koşma (özellikle su ve buhar enerjisi) ve üretim yöntemlerinin geliştirilmesi için bilimden yararlanma olarak sıralanmaktadır¹²⁴.

Sanayi devrimi toplumsal ilişkilerde büyük değişiklikleri ortaya çıkarmıştır. Makine kullanımının sonucunda sanayi işçileri yığını ortaya çıkmış, proleterya sınıf olarak hızla oluşmuş, köylü sınıfı ya ortadan kalkmış ya da küçülmüştür. Bu dönemde kapitalist üretim biçiminin genişlemesinin emekçilerin sömürülmesinin fazlalaşmasıyla birlikte gerçekleştiği belirtilmektedir. İşçilerin, makinenin bir uzantısı haline geldiği, imalat yöntemlerinin basitleştirilmesi ve makinelerin kullanılmasının kalifiye işçinin önemini azalttığı ve bunun sonucu olarak da kadın ve

¹²² Sarıca, s. 68.

¹²³ Zubritski, Mitropolski ve Kerov, **Kapitalist** Toplum. Eriş Yayınları, 2006, s. 43 – 44.

¹²⁴ Giddens, s. 58.

çocukların ucuz emeğinin kullanılmaya başlandığı ifade edilmektedir. Büyük sanayi işletmelerinde bir arada çalışmanın, işçilerin örgütlenmesine neden olduğu ifade edilmektedir. Makineleşmeyle, güçler ilişkisinin değiştiği ticaret burjuvazisinin yerine sanayi burjuvazisinin yükselişe geçtiği belirtilmektedir¹²⁵.

Sanayinin egemen üretim biçimi olduğu toplumlar sanayi/endüstri toplumu olarak tanımlanmaktadır. Sanayi toplumu kavramının İkinci Dünya Savaşından sonraki dönemde popülerlik kazandığı belirtilmektedir¹²⁶. Sanayi toplumunda; işgücünün çoğunluğu endüstriyel üretimde istihdam edilmektedir. Tarımda istihdam edilenler küçük bir grubu oluşturmaktadır. Üretim makineleşmiş ve fabrikalarda örgütlenmiştir. Aynı zamanda üretim ticarileşmiştir, geçim amaçlı değil satış amaçlı üretim yapılmaktadır. Tarım büyük birimlere dayanmaktadır ve yüksek düzeyde makineleşmiştir. Nüfusun büyük bölümü okur yazarlardan oluşmaktadır ve büyük kasaba ya da şehirlerde yaşamaktadırlar¹²⁷. Sanayi toplumu; işbölümünün, uzmanlaşmanın, standartlaşmanın, kentleşmenin, sekülerleşmenin, rasyonelleşmenin, bürokratikleşmenin, sermaye birikiminin, modernleşmenin, teknolojik gelişmenin, çekirdek ailenin egemenliğinin arttığı toplumlar olarak tanımlanmaktadır¹²⁸.

¹²⁵ Zubritski ve diğerleri, Kapitalist, s. 48.

¹²⁶ Veysel Bozkurt, **Endüstriyel** ve Post-Endüstriyel Dönüşüm. Ekin Kitabevi, Bursa, 2006, s. 16.

¹²⁷ Steve Bruce ve Steven Yearley, The Sage Dictionary of Sociology. Sage Publications Ltd., London, 2006, s. 150.

¹²⁸ Bozkurt, Endüstriyel, s. 19 – 20.

1.2. ÇALIŞMA ETİĞİ KAVRAMI

1.2.1. Çalışma Etiğinin Tanımı

Çalışma kavramı gibi “çalışma etiği” kavramı da endüstri toplumuyla ortaya çıkmış bir kavramdır. Bunun nedeni ise yukarıda da açıkladığımız gibi çalışmaya endüstri devrimi yapıncaya kadar değer verilmemesidir.

Tıpkı çalışma kavramı gibi “çalışma etiği” kavramı üzerinde de literatürde kabul edilmiş genel bir tanım bulunmamaktadır. Çalışma etiği kavramı temelini protestan ahlakından almaktadır. Max Weber, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu kitabında Protestanlıkla kapitalizmin gelişimi arasında bağlantı kurmaktadır. Weber’e göre; “Protestanlık; mülk sahibi olmanın verdiği doğal zevke var gücüyle karşı çıkmış, tüketimi, özellikle de lüks tüketimi sınırlamıştır. Buna karşılık mal kazancını, psikolojik olarak geleneksel ahlakın yasaklarından kurtarmış, kazanç uğraşısının zincirlerini koparıp bunu yalnız yasal hale getirmekle kalmamış, ayrıca doğrudan doğruya tanrının isteği olarak görmüştür.”¹²⁹ Weber, tüketimin sınırlandırılması ile kazanç peşinde koşmanın serbest bırakılmasının tasarrufun zorunlu olması ve sermayenin birikmesine neden olacağını belirtmektedir. Kazanılmış olanın tüketilerek kullanılmasına karşı konulan engellerin sermayenin etkin kullanımını sağladığı belirtilmektedir¹³⁰. Protestan ahlakında öne çıkan değerler; daha çok üretmek, daha az tüketmek, meslek kavramının tanrı buyruğu olarak kabul edilmesi, çok çalışmanın kutsallaştırılması olarak sıralanmaktadır¹³¹.

Gorz’un daha önce sanayi toplumunu emekçiler/çalışma toplumu olarak adlandırdığından bahsetmiştik. Gorz, bu toplumda çalışmanın; aynı anda hem ahlaki bir görev hem de toplumsal bir yükümlülük ve kişisel başarı yolu olarak kabul edildiğini söylemektedir. Ona göre çalışma etiği, çalışma ideolojisidir ve bu ideolojinin kabul ettiği ilkeler şunlardır;

- herkes ne kadar fazla çalışırsa, kendini o kadar iyi hisseder

¹²⁹ Max Weber, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu. Ayraç Yayınları, Ankara, 2002, s. 133.

¹³⁰ Weber, s. 134.

¹³¹ Bozkurt, Endüstriyel, s. 28 – 29.

- az çalışan veya hiç çalışmayanlar topluluğa zarar verir ve bu kişiler topluluk üyesi olmayı hak etmez
- iyi çalışanlar toplumsal olarak başarılı olur, başarısız olanın hatayı kendinde araması gerekmektedir¹³².

Bauman, çalışma etiğinin iki açık önermeden ve iki dolaylı varsayımdan oluşan bir emir olduğunu söylemektedir. Önermelerden ilki; “kişinin canlı kalmak ve mutlu olmak için başkalarının değerli bulduğu ve karşılığını ödemeye değer gördüğü bir şey yapması gerektiğidir”¹³³, ikinci önerme ise “kişinin sahip olduğuyla yetinmesinin ve böylece daha fazla yerine daha aza razı olmasının yanlış, aptalca ve ahlaki açıdan zararlı olduğudur”¹³⁴. Bauman’a göre çalışma etiğinin varsayımlarından ilki; “çoğu insanın çalışma yeteneğini satmak zorunda olduğu ve gerçekte hayatlarını bu yeteneği satarak ve karşılığında hakettiklerini alarak kazandıklarıdır”¹³⁵. İkinci varsayım ise “sadece böyle bir emeğin, maaşa ya da ücrete layık olan, satılan ve satın alınması muhtemel olan bu emeğin başkaları tarafından kabul gördüğü, çalışma etiğinin takdir ettiği ahlaki değere sahip olduğudur”¹³⁶.

Çalışmanın toplum tarafından çoğunlukla kabul gören ahlaki bir boyutunun olduğu, çabalama ve girişimin boş zamana göre üstün tutulduğu ileri sürülmektedir. Çalışıyor olma durumunun bireye gelecek finansal ve sosyal faydalara bakmaksızın ahlaki olarak arzulanır durumda olduğunu belirtilmektedir. Çalışmanın bu ahlaki boyutu çalışma etiği olarak adlandırılmakta ve geleneksel olarak çalışkanlık, dakiklık, itaat, dürüstlük ve ciddiyet nitelikleriyle ilgili olduğu söylenmektedir¹³⁷.

Bir başka tanıma göre, “birey tarafından çalışmaya verilen önem” çalışma etiğidir. Geleneksel püritan (protestan) çalışma etiği, çalışmanın iyi ve tanrısal olduğunu ve çalışmayan bireyin aylak/serseri olduğunu varsaymaktadır. İşletmeler çalışanlarındaki “çalışma arzusu”na önem vermektedir. Çalışma etiği, bireyin

¹³² Gorz, İktisadi, s. 262.

¹³³ Zygmunt Bauman, Çalışma, Tüketici ve Yeni Yoksullar. Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 13.

¹³⁴ Bauman, s. 13.

¹³⁵ Bauman, s. 14.

¹³⁶ Bauman, s. 14.

¹³⁷ Mike Noon ve Paul Blyton, The Realities Of Work. Palgrave Macmillan, New York, 2002, s. 56 – 57.

kendisini işine adanmasında ve şirkete bağlılığında ve işi yapma yükümlülüğünde belli olmaktadır¹³⁸.

Çalışma etiğinin bireylerin çalışma hakkındaki tutumlarıyla ilgili bir kavram olduğu ve bu kavramın sosyoloji, psikoloji, tarih, siyaset bilimi ve yönetim araştırmalarında bağımlı ve bağımsız değişken olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Çalışma etiğinin literatürde çok boyutlu; sosyal, siyasal ve ekonomik hayatın görünümleriyle ilgili bir kavram olarak tanımlandığı ancak görünümünün ne olduğu konusunda herhangi bir görüş birliği olmadığı ileri sürülmektedir. Çalışma etiğinin çeşitli boyutları hakkında; sıkı çalışma, dindarlık, bağımsızlık, başarı, bireysellik, bireysel sorumluluk ve kendine yeterlilik önem arzeden başlıklar olarak öne çıkmaktadır¹³⁹.

Marshall ise çalışma etiğini şu şekilde tanımlamaktadır; “çalışma etiği; üretken emeğe ya da çalışmaya, çalışanlar ya da bu emeği harcayanlar tarafından kendi başına bir olgu olarak değer verilmesi; toplumsal baskıların, teşvik primlerinin ya da işverenlerin işgücünden azami çıktıyı elde etmek amacıyla geliştirdikleri başka araçların sağlayabileceğinden daha fazla çaba harcanmasının özendirilmesidir”¹⁴⁰.

Baudrillard, insanın doğallaştırılması ve doğanın insancillaştırılması diyalektik temeline üzerine oturan Marksist felsefenin iki yönde ilerlediğini belirtmektedir. Bunlardan ilki; çalışma etiği, ikincisi ise çalışma sayılmayanın estetiğidir. Çalışma etiğinin hem burjuva ideolojisini hem de sosyalist ideolojiyi bütünüyle belirlediği, kendi kendinin amacı olarak kabul edilen çalışmanın kategorik bir zorunluluk olarak yüceltildiği ifade edilmektedir. Bu ideolojik yaklaşım sayesinde olumsuz niteliklerini yitiren çalışmanın ortaya mutlak bir değer olarak çıktığı belirtilmektedir¹⁴¹.

¹³⁸ Patrick J. Montana ve Bruce H. Charnov, Management. Barron's Educational Series, New York, 2000, s. 68.

¹³⁹ Isaac Heacock, “Defining The Work Ethic”, http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/0/2/1/8/1/p21811_index.html, s. 9. (Erişim Tarihi: 23.10.2008).

¹⁴⁰ Marshall, s. 110.

¹⁴¹ Baudrillard, s. 30.

Russell, modern dünyada çalışmanın erdem olduğuna inanıldığı için büyük zararlar doğduğunu söylemektedir. Russell'a göre çalışma etiği, köle ahlakıdır ve modern dünyada köleye ihtiyaç yoktur¹⁴².

Çalışma etiği, servet birikiminin boş zamanın keyfine tercih edilme derecesi olarak da tanımlamaktadır. Çalışma etiğiyle bir ülkenin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi arasında doğrudan bir ilişki olduğunu belirtmektedir. Az gelişmiş ülkelerdeki erkek çalışanlar daha düşük bir çalışma etiğine sahiptirler, servet yerine boş zamanın birikimine kendilerini hazırlamaktadırlar. Diğer taraftan gelişmiş ülkelerdeki erkek çalışanlar daha yüksek bir çalışma etiğine sahiptirler ve boş zamanın aksine servet birikimine kendilerini hazırlamaktadırlar. Çalışma etiğinin düşük olduğu az gelişmiş ülkelerde kadın aile üyeleri geçimlerini sağlamak için işgücü piyasasına katılmada daha yüksek bir fırsata sahiptirler.¹⁴³

Çalışma etiği; dini temelleri olan, sanayi toplumu tarafından emredilen çalışmaya olan bağlılığı içeren ve toplumsallaşma süreciyle öğrenilen, insanların çalışmaya verdiği anlamı ifade etmektedir.

1.2.2. Çalışma Etiğinin Unsurları

Çalışma etiğinin unsurları; toplumsallaşma, bağlılık ve din başlıkları altında incelenecektir.

1.2.2.1. Toplumsallaşma

Toplumsallaşma bireylerin içinde doğdukları toplumların kültürlerinin özelliklerini öğrenme süreci olarak tanımlanabilir. Bu süreç yaşam boyunca devam etmektedir¹⁴⁴. Çalışırken toplumsallaşma ise, ücretli işte çalışmayı öğrenme ve bunun getirdiği ideolojik yapılara uyum sağlama sürecini ifade etmektedir. Bireyler

¹⁴² Russell, Aylaklığa, s. 14.

¹⁴³ Kathrine Ann Stucky, "Gender Mobility And The Work Ethic: An International Perspective", <http://www.sba.muohio.edu/ABAS/1998/gender1.pdf>, (Erişim Tarihi: 23.10.2008), s. 3 – 6.

¹⁴⁴ Giddens, s. 44.

çalışırken çalıştıkları işyerinin, bağlı bulundukları işkolunun ve mesleğin normlarını, değerlerini ve kültürünü içselleştirmeyi öğrenmektedirler¹⁴⁵.

Henüz çalışma hayatına atılmamış bireylerin çalışma kültürünü öğrenmelerinde aileleri ve okullar önemli bir rol oynamaktadır. Aileler çalışmaya ne kadar değer verilirse çocukların da çalışmaya verdiği değer artmaktadır¹⁴⁶. Okullardaysa görünen ders programının yanında çok daha önemli gizli bir ders programı bulunmaktadır. Bu gizli ders programında; her şeyi zamanında yapmak, söz dinlemek ve gösterileni kafayı kullanmadan bellemek öğretilmektedir. Bu sayede öğrenciler fabrika hayatına hazır bir duruma getirilmektedir. Özellikle montaj düzenine göre kurulmuş olan fabrika hayatı; işçinin zamanında gelip gitmesini, yöneticilerin vereceği emirleri tartışmadan yerine getirmesini ve büroda ya da makine başında aynı şeyi tekrar tekrar bıkmadan yapmasını gerektirmektedir¹⁴⁷.

Sanayi devriminin ilk yıllarında insanlara çalışmayı sevdirmek kolay olmamıştır. Çünkü bu insanlar önceki dönemlerde genellikle sadece geçim amacıyla daha kısa sürelerle çalışmaktadır. Bauman'ın belirttiği gibi bu insanlarda; "fabrika istihdamının sözümona nimetlerinden mümkünse sakınmaya ve ustabaşı, saat ve makine tarafından ayarlanan yaşam ritmine uslu uslu itaate direnmeye yönelik yaygın bir eğilim bulunmaktadır"¹⁴⁸.

Çalışma etiği insanlara çalışmayı özendirme konusunda başvuru bir yoldur. Çünkü çalışma etiği, insanların başkalarının değerli bulduğu ve karşılığını ödemeye değer gördüğü bir şey yapması gerektiğini önermektedir¹⁴⁹. Çalışma etiği insanların yaşamının mantığında yeterince yer eder ve uygulanırsa bu insanların geçmişten kalan düşünme, değerlendirme, seçme ve amaç saptama gibi tüm alışkanlıklarının yerine adet yerini bulsun diye yapılan işlerin geçmesi

¹⁴⁵ Marshall, s. 109.

¹⁴⁶ Tom Ter Bogt, Quinten Raaijmakers ve Fritz Van Wel, "Socialization And The Development Of Work Etic Among Adolescents And Young Adults", Journal Of Vocational Behaviour 66, 2005, s. 423.

¹⁴⁷ Alvin Toffler, **Üçüncü Dalg**a. Altın Kitaplar, İstanbul, 1981, s. 53.

¹⁴⁸ Bauman, s. 14.

¹⁴⁹ Bauman, s. 13.

hedeflenmektedir¹⁵⁰. Çalışma etiği, işgücü ücretleriyle desteklenen her çeşit hayatın, ne kadar sefil olursa olsun, ahlaki yücelik taşıdığını zorla kabul ettirmektedir¹⁵¹.

Sanayi devriminin ilk yıllarında kentli nüfus artmaktadır. Köyden kente gelenlerin bir çoğu fabrikalarda çalışmak amacındadır. Bu dönemde karşımıza yeni bir kurum olarak düşkünler – yoksullar evleri çıkmaktadır. Bu kurumlarda; yaşlılar, sakatlar, hastalar ve güçsüzler bulunmaktadır. Ancak bunun yanında çalışma rahatsızlıklarından kaçınmak için kılık değiştiren insanlar da mevcuttur. Bu dönemde düşkünlerevindeki koşullar ne kadar kötü olursa daha fazla insanın çalışmak zorunda kalacağı düşüncesi egemen olmuştur. Çalışmayan insanların hayatları sefilleştikçe; en düşük ücretlerle bile çalışsa, çalışan fakirlerin hayatı onlara daha çekici ve katlanılabilir bir durum olarak görünmektedir. Bu sayede düşkünlerevi de sadece hayatta kalmak için başka çaresi olmayan insanları barındırır duruma gelmiştir¹⁵².

Meda, çalışmayı savunanların görüşlerine göre çalışmanın; toplumsal bağın temeli olduğunu sadece toplumsallaşmanın ve toplumsal bütünleşmenin en önemli aracı olmakla kalmadığını, aynı zamanda toplumsal bağı gündelik olarak koruyan şeyin çalışma olduğunu aktarmaktadır¹⁵³. Meda'ya göre çalışma, toplumsallaşmış zamanın önemli bir bölümünü oluşturan bir meşguliyettir ve çalışma dışı kalmış kişiler bu durumdan acı çekmektedirler¹⁵⁴.

Gorz ise çalışmayla işçilerin sanayi toplumuyla bütünleşmediklerini, kendi sınıfları, sendikaları ve çalışma kolektifleriyle bütünleştiklerini belirtmiştir. Gorz'a göre sanayi toplumunun egemen söylemi, “işini kaybeden, her şeyi kaybeder” şeklindedir. Dolayısıyla insanların bir işe sahip olmak ya da sahip olunan işi elde tutmak için her türlü tavize, küçük düşmeye, boyun eğmeğe, rekabete ve ihanete hazır olmaları gerekmektedir¹⁵⁵.

¹⁵⁰ Bauman, s. 17.

¹⁵¹ Bauman, s. 24.

¹⁵² Bauman, s. 22 – 24.

¹⁵³ Meda, s. 171.

¹⁵⁴ Meda, s. 172.

¹⁵⁵ Gorz, Yaşadığımız, s. 81 – 82.

Buna ek olarak çalışmayan insanların; ekonomik, sosyal ve sembolik sistemlerden dışlanmış olacağı söylenebilmektedir. Çalışmayan bireyler; ücret, sosyal güvenlik gibi mali kaynaklardan yoksun kalacak, mal ve hizmet piyasalarından dışlanacaktır. İşgücü piyasasına katılamayan bireyler; topluluk, dayanışma gibi sosyal alt sistemlerden dışlanmış olacaklardır. Bunun yanında çalışmanın bireyin kimlik kazanmasında önemli olduğu göz önünde bulundurulunca bireylerin çalışmadığı durumlarda sembolik sistemden de dışlanacağı söylenebilir. Çalışmayan bireyler; kimlik kazanmada, temel yeteneklerini sergilemede ve gelecek beklentilerinde sıkıntı yaşamaktadırlar¹⁵⁶.

1.2.2.2. Bağlılık

Çalışma etiğinin bir unsuru olarak bağlılık kavramıyla anlatılmak istenen ne bireyin iş ile özdeşleşmesi, kendini işe katması ve bütünleşmesini ifade eden işe bağlılık¹⁵⁷ ne de bireyin örgüt çıkarlarını kendi çıkarlarından üstün görmesi olarak ifade edilen örgütsel bağlılıktır¹⁵⁸. Burada sözünü ettiğimiz bireylerin çalışmaya olan bağlılığıdır. Çalışmaya bağlılık “bireyin kendini algılamasında çalışmanın göreceli önemi olarak” tanımlanmaktadır¹⁵⁹. Çalışmaya olan bağlılık kavramı “çalışmanın merkeziliği” olarak da ifade edilmektedir. Çalışmanın merkeziliği ise, “çalışmanın bireylerin hayatında öneminin derecesi” olarak tanımlanmaktadır. Çalışmanın merkeziliği bireyin sosyalleşmesiyle şekillendiği ifade edilmektedir. İnsanlar; aileleri, arkadaşları, dinleri ya da kültürlerinden çalışmaya değer vermeyi öğrenmektedirler.¹⁶⁰

Çalışmaya bağlılığın beş farklı görünümünün olduğu belirtilmektedir. Bunlar; örgütsel bağlılık, kariyer bağlılığı, işe bağlılık, çalışma değerleri ve sendikaya

¹⁵⁶ Faruk Sapancalı, Sosyal Dışlanma. Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2005, s. 27.

¹⁵⁷ Özlem Çakır, Ücret Adaletinin İş Davranışları Üzerindeki Etkileri, Kamu İşletmeleri İşverenleri Sendikası Yayını, Ankara, 2006, s. 134.

¹⁵⁸ Muharrem Bülbül, “Örgütsel Bağlılık Ve Kamu Kuruluşlarına Yönelik Araştırma”(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Kahramanmaraş, 2007, s. 3.

¹⁵⁹ Karyn A. Loscocco, “The Interplay of Personal and Job Characteristics in Determining Work Commitment” dan aktaran Jeremias Jesaja De Klerk, Motivation to Work, Work Commitment and Man’s Will to Meaning, <http://upetd.up.ac.za/thesis/available/etd-02212005-124216/unrestricted/01chapter1.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.09.2008), s. 7.

¹⁶⁰ De Klerk, s. 6.

bağıllık olarak ifade edilmektedir.¹⁶¹

İnsanları çalışmaya bağlayan sadece maddi kazançlar değildir. Çalışma sayesinde insanlar toplum içinde bir statü elde etmektedir. Çalışmanın sağladığı bir manevi tatmin de söz konusudur. İnsanlar bir şey üretmeyle ya da çalışma sonucunda kazandıkları başarılarla manevi tatmin sağlamaktadırlar.

Yapılan bir araştırmada işin sadece para kaynağı olarak görülmesi düşüncesinin genellikle yaşla birlikte Almanya, İngiltere, İtalya, Hollanda, İsveç ve Japonya’da arttığı Amerika ve Kanada’da ise yaşa göre küçük bir farklılık gösterdiği söylenmektedir. Japonya dışında 65 yaş üstü kişiler paraya ihtiyacı olmadığı durumlarda çalışmayacaklarını belirtmişlerdir. Tüm ülkelerde çalışmanın insanın en önemli aktivitesi olduğu düşüncesi yaşla birlikte artmaktadır ve bu oran 65 yaş üstü kimselerde en üst seviyededir¹⁶². Ülkelerin çoğunda kısmi süreli çalışanlar ve işsizler çalışmayı sadece bir para kazanma yolu olarak görmektedirler¹⁶³.

Başka bir araştırmaya göre; insanlardan aile, toplum, din, boş zaman ve çalışma arasında önem sıralaması yapmaları istendiğinde çalışmanın aileden sonra ikinci olarak geldiğini belirtmektedir. Bireyler arasında çalışmaya verilen önem yaşla birlikte artmaktadır ve cinsiyete göre değişmektedir¹⁶⁴.

İnsanların çalışmayı hayatlarında en önemli etkinlik olarak görmeleri öğrenilmiş bir tutumdur. Herkesin çalıştığı bir toplumda çalışmayan insanlar kendini dışlanmış hissetmektedir. Bireyler çalışmanın herkes tarafından iyi görüldüğü ve herkes tarafından gerçekleştirilen bir etkinlik olduğu için kendilerini çalışmak zorunda hissederler. Yukarıda değindiğimiz gibi aile ve okul bunun öğretilmesi açısından önemlidir. Toplumdaki genel eğilim çalışmanın iyi olduğudur.

¹⁶¹ Paula C. Morrow, “Concept Redundancy in Organizational Research: The Case of Work Commitment” dan aktaran De Klerk, s. 68.

¹⁶² Tom W. Smith, A Cross-national Comparison on Attitudes towards Work by Age and Labor Force Status, www.oecd.org/dataoecd/52/60/2535801.pdf, s. 5. (Erişim Tarihi: 17.11.2008)

¹⁶³ Smith, s. 6.

¹⁶⁴ Noon – Blayton, s. 61.

1.2.2.3. Din

Din, insanların hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Çalışma etiğinin kazandırılmasında da önemli bir rolü bulunmaktadır. Çalışma etiği kavramı özünde protestan etiğinden ortaya çıkan bir kavramdır.

Çalışma etiği, insanların çalışma ve boş zaman arasında yaptıkları tercihlere dayanmaktadır. Erken hristiyanlık döneminde çalışma insan ihtiyaçları için gerekli bir faaliyet, boş zaman ise tanrının tefekkürü olarak görülmektedir. Reform hareketiyle birlikte ortaya çıkan Calvinizmdeyse çalışma “seçilenler” arasına girebilmek için bir araç, boş zaman ise tembellik olarak görülmektedir¹⁶⁵.

Protestanlık hareketi içerisinde Luther’in ve Calvin’in görüşleri ön plana çıkmaktadır. Luther’e göre insanlar çalışarak tanrıya hizmet edebilirler, meslekler yararlıdır, çalışma toplumun evrensel esasıydı sosyal sınıfların farklı olmasının nedenidir, insanlar kendi işlerinde özenle çalışmalıydı ve mesleklerini değiştirmeyi denememelidirler¹⁶⁶.

Calvin’e göreyse; ilgisiz olan ve tembellik sergileyen insanlar kesinlikle lanetlenmiş olanlardandır, fakat aktif, ciddi ve çalışkan olan insanlar tanrının seçilmiş olanlarıdır. Calvin bütün insanların – zenginlerin bile - çalışması gerektiğini öğretmiştir. Çünkü bu tanrının emridir. Tanrının dünyadaki araçları olarak insanların görevi, tanrının yaratım sürecinin devamı olarak dünyayı yeniden şekillendirmektir. Luther’in tersine Calvin, insanların daha fazla kazanç sağlayacak işleri aramalarının uygun olduğunu belirtmektedir¹⁶⁷.

Furnham, Cherrington’ın listelediği protestan çalışma etiğinin niteliklerini şu şekilde aktarmaktadır¹⁶⁸;

¹⁶⁵ Bozkurt, Endüstriyel, s. 21.

¹⁶⁶ Roger B. Hill, “Historical Context Of Work Ethic”, <http://www.coe.uga.edu/workethic/historypdf.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.10.2008), s. 4.

¹⁶⁷ Hill, s. 5.

¹⁶⁸ Adrian Furnham, Protestant Work Ethic: The Psychology of Work-related Beliefs and Behaviours. Routledge, London, 1990, s. 13.

- İnsanların normal ve dini olarak hayatlarını fiziksel zahmetle doldurma zorunluluğu vardır. Bazıları için bu sıkı çalışma, çaba harcama ve kendi amaçları için sıkıcı işlere değer verilmesi anlamına gelir. Fiziksel zevkler ve hazzardan kaçınmak gerekir.
- Erkeklerin ve kadınların işte uzun saatler harcamaları, dinlenme ve boş zamana çok az ya da hiç zaman ayırmamaları beklenmektedir.
- Bir çalışan devamsızlık yapmamalı ve işe gecikmemelidir.
- Çalışanlar yüksek derecede verimli olmalıdır ve büyük miktarda mal ve hizmet üretmelidir.
- Çalışanlar işinden gurur duymalıdır ve işlerini iyi yapmalıdır.
- Çalışanlar mesleklerine, şirketlerine ve çalışma gruplarına dair bağlılık ve sadakat duygularına sahip olmalıdır.
- Çalışanlar başarıya yönelmiş olmalıdırlar ve terfi ve yükselme için uğraşmalıdır. Yüksek statülü ve prestijli işler ve diğer insanların saygısı “iyi bir kişinin” önemli göstergeleridir.
- İnsanlar dürüst çalışarak servet elde etmelidir ve bunu tasarruf ve akılcı yatırımlarla sürdürmelidirler. Tutumluluk arzulanır, savurganlık ve israftan kaçınılmalıdır.

Foucault, 17. yüzyılda büyük manifaktürlerin yönetmeliklerinde “sabah işlerine gelen bütün kişilerin çalışmaya başlamadan ellerini yıkayacaklar, çalışmalarını tanrıya adayacak, haç çıkaracak ve sonra çalışmaya başlayacaklardır” şeklinde maddelerin olduğunu aktarmaktadır. 19. yüzyılda kır insanları endüstriyel alanda istihdam edilmek istendiğinde, onları atölyelerde çalıştırmaya alıştırmak üzere, tarikat yöntemlerine başvurulduğunu ve işçilerin “fabrika – manastırlarla” çerçevelendiğini belirtmektedir¹⁶⁹.

Çalışma etiğiyle din arasındaki bağlantı hakkında Lafargue’ın yaklaşımı ise ilgi çekicidir. Lafargue’a göre “Tanrı Yehova, hayranlarına ideal tembelliğin en üstün örneğini vermiş, altı günlük çalışmadan sonra sonsuzluğa dek dinlenmiştir”¹⁷⁰.

¹⁶⁹ Michel Foucault, Hapishanenin Doğuşu. İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 226.

¹⁷⁰ Paul Lafargue, Tembellik Hakkı. Telos Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 22.

İslamiyette de çalışma teşvik edilmektedir, “boş duranı allah sevmez” sözlerini hepimiz duymuşuzdur. İslami çalışma etiği, kaynağını Kuran’dan ve Hz. Muhammed’in sözleri ve davranışlarından almaktadır. Kuran çoğu kez, ticarete dürüstlük ve adaletten, toplumda eşit ve adil bir servet dağılımından bahsetmektedir. Kuran, zamanın boşa kullanılması ya da verimsiz bir aktiviteyle geçirilmesine dolayısıyla tembelliğe karşıdır. İslami çalışma etiği bireyin kendisini işine adanmasını bir erdem olarak görmektedir. Buna ek olarak çalışma, bağımsızlığın kaynağı, bireysel gelişimi, özsaygıyı, tatmini ve kendini gerçekleştirmeyi besleme anlamına gelmektedir¹⁷¹.

İslamda çalışmanın bir fazilet olduğu ve bireylerin sosyal hayatlarında denge kurabilmesi için önemli olduğu belirtilmektedir¹⁷². İslami çalışma etiğinde; yasalara uygun ticaret yapmak, servete kazanarak sahip olmak, çalışmanın kalitesi, ücretlerin zamanında, adil ve uygun olarak verilmesi, tekelliliğin zararları, rüşvetin yasaklanması, şeffaflık, açgözlülüğün sosyal ve ekonomik adalet için bir tehdit olarak görülmesi ve cömertliğin öne çıkan başlıklar olduğu belirtilmektedir. İslami çalışma etiğini diğer inançların etiklerinden ayıran özelliğinin davranışlar ve bu davranışların ardında yatan niyet olduğu belirtilmektedir. Zarar verme amaçlı yapılan bir etkinlik, bu etkinliği yapan kişiye büyük bir servet sağlasa bile dinen yasak olarak kabul edildiği belirtilmektedir¹⁷³.

Tarihsel süreç içinde Yahudilik daha çok ticaretle özdeşleştirilmektedir. Weber, Yahudi rasyonelliğinin politik ve spekülatif amaçlı maceracı kapitalizmden öteye geçemediğini belirtmektedir. Weber, Yahudilerin tutumunu “parya kapitalizmi” olarak adlandırmaktadır. Yahudilerin dini inançlarının modern kapitalizmin ortaya çıkışında herhangi bir sorumluluğu bulunmadığı, onların sadece kapitalizmin ilkel ve sınırlı bir şekliyle özdeşleştirildiği belirtilmektedir¹⁷⁴.

¹⁷¹ Noon – Blayton, s. 58.

¹⁷² Abbas J. Ali, *Islamic Perspectives on Management and Organization*. Edward Elgar Publishing Limited, Massachusetts, 2005, s. 52.

¹⁷³ Ali, s. 53 – 55.

¹⁷⁴ Jack Barbalet, *Weber, Passion and Profits: The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism in Context*. Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 185.

Weber'in yaklaşımına göre; "Protestanlardaki bir kişinin kendisini dini olarak mesleğiyle kanıtlamasının Yahudilerde görülmediği belirtilmektedir. Protestanların aksine Yahudiler yaptıkları her işte kendilerini iyi hissettikleri ifade edilmektedir."¹⁷⁵ Bunun ardında yatan nedenin Yahudilerin çifte standarda sahip olan ahlaki yapılarından kaynaklandığı belirtilmektedir. Yahudi dininin kurallarına göre Yahudilerin birbirine tefecilik yapması yasaklanmışken diğer dinlere mensup kişilere tefecilik yapılmasıyla ilgili bir yasaklama bulunmamaktadır¹⁷⁶.

Yahudi dininde, çalışmanın dini bir zorunluluk olmadığı ancak çalışmaya yüksek derecede değer verildiği belirtilmektedir. Tanrının dünyayı altı günde yaratıp yedinci günde dinlendiği düşüncesinden yola çıkarak insanların da altı gün çalışıp yedinci günde çalışmaması gerektiği öğütlenmektedir. Bunun iki anlamı olduğu ifade edilmektedir. Birincisi; haftanın altı günü boyunca çalışmaktan zevk alınması ikincisi ise sabbat olarak adlandırılan yedinci günde çalışmanın yasaklanmasıdır. Yahudilikte insanın saygınlığını kazanması kendi kendini geçindirmesine bağlanmaktadır. Bir babanın, oğlunun dürüst bir yaşama sahip olması için oğluna ticaret ya da zanaat öğretmekle yükümlü olduğu belirtilmektedir. Yahudilikte çalışmanın topluma yararlı olması gerektiği vurgulanmaktadır¹⁷⁷.

¹⁷⁵ Joseph P. Schultz, *Judaism and Gentile Faith*. Associated University Presses, Inc., New Jersey, 1981, s. 298.

¹⁷⁶ Barbalet, s. 187.

¹⁷⁷ Louis Jacobs, "The Value of Work in Rabbinic Thought", http://www.myjewishlearning.com/practices/Ethics/Business_Ethics/Themes_and_Theology/Value_of_Work_Prn.shtml, (Erişim Tarihi: 05.03.2009).

İKİNCİ BÖLÜM

POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM VE ETKİLERİ

2.1. POST ENDÜSTRİYEL TOPLUM

1960'lı yıllardan itibaren sosyal bilimciler toplumun temel özelliklerinde bazı değişimler gözlemlemişlerdir. Yeni toplum biçiminin bilinen “endüstri toplumu”ndan farklılıklar arz ettiği ifade edilmektedir¹⁷⁸. Endüstri toplumu kavramının İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra yaygın olarak kullanıldığı belirtilmektedir¹⁷⁹. Endüstri toplumu; işgücünün büyük bir kısmının endüstriyel üretimde yoğunlaştığı, üretimin makineleştiği ve büyük fabrikalarda gerçekleştiği, nüfusun büyük çoğunluğunun okumuş olduğu ve büyük şehirlerde yaşadığı toplumları ifade etmektedir¹⁸⁰. Endüstri toplumunun örgütlenmesinin Taylorizm ve Fordizme dayandığı belirtilmektedir¹⁸¹. Taylorizm, emek sürecindeki bütün kontrolün yönetime geçmesi gerektiğini savunan bilimsel bir yaklaşımdır ve üç temel ilkesi vardır¹⁸². Bu ilkeler;

- emek sürecinin basitleştirilmesi, bütün üretim sürecinin parçalanması,
- kafa emeğinin üretimden alınıp planlama düzeyinde merkezileşmesi, dolayısıyla kafa ve kol emeğinin tamamen ayrılması,
- işçinin yaptığı işin her aşamasının yönetim tarafından planlanması ve bu planın işçiye direktifler biçiminde iletilmesidir¹⁸³.

Fordizmin ise kapitalizmin İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra yöneldiği bir sermaye birikim rejimini anlatmak için kullanılan ve ekonomik, sosyal, ideolojik, siyasal boyutları da olan oldukça kapsamlı bir yeniden yapılanmayı ifade ettiği belirtilmektedir¹⁸⁴. Jessop’a göre, fordizm dört düzeyde analiz edilebilir. Emek

¹⁷⁸ Bozkurt, Endüstriyel, s. 20.

¹⁷⁹ Bozkurt, Endüstriyel, s. 16.

¹⁸⁰ Bruce – Yearley, s. 150.

¹⁸¹ Bryan S. Turner, The Cambridge Dictionary of Sociology, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s. 286.

¹⁸² İlker Belek, Postkapitalist Paradigmalar, Sorun Yayınları, Ankara, 1999, s. 56.

¹⁸³ Belek, s. 57.

¹⁸⁴ Belek, s. 59.

sürecinin özel bir türü olarak fordizm; yarı vasıflı işçiler tarafından kullanılan hareketli montaj hattı tekniklerine dayanan seri üretimi ifade etmektedir. Seri üretim fordizmin temel dayanağını oluşturmaktadır. Birikim rejimi olarak fordizm; seri üretime dayanan büyümeyi ifade etmektedir. Ölçek ekonomileri verimliliği artırır, verimliliğin artması gelirleri artırır, gelirlerin artması talebi artırır, talepteki artış tam kapasite kullanımını beraberinde getirir, tam kapasite kullanımı karların artmasına neden olur, artan karlar sonucunda gelişmiş seri üretim malzeme ve tekniklerine yatırım yapılır. Sosyal ve ekonomik düzenleme biçimi olarak fordizm; işletmenin sahibiyle işletmeyi denetleyenlerin ayrıldığı, tekelci fiyatlandırmanın bulunduğu, sendikaların tanındığı, toplu pazarlığın bulunduğu, ücretin tüketici fiyat endeksine ve verimliliğe bağlı olarak belirlendiği ve toplam talebi destekleyecek para politikalarının uygulandığı bir yapıyı ifade etmektedir. Genel bir sosyal örgütlenme modeli olarak fordizm ise; standartlaşmış malların çekirdek aileler tarafından tüketimi ve bürokratik devlet tarafından standartlaşmış kolektif mal ve hizmetlerin sunulması anlamına gelmektedir¹⁸⁵. Bunlara ek olarak fordizmde; arz, talep ve refah dengeleri ve keynezyen politikalar tarafından düzenlenen ulusal ekonomilerin yönetiminin söz konusu olduğu belirtilmektedir¹⁸⁶.

Standart üretim kalıpları ve istikrarlı pazarların varlığıyla yakından ilgili olan kitle üretimi, 1970'li yıllarda genel ekonomik krizle birlikte krize girmiştir. Petrol krizi olarak da bilinen kriz ilk olarak kendini ekonomik alanda hissettirmiştir. Yüksek enerji girdisiyle çalışan geleneksel endüstrilerde hammadde olarak kullanılan petrolün fiyatının yükselişi öncelikle enflasyonist eğilimleri güçlendirmiş sonrasında piyasaların daralmasının getirdiği durgunluk stagflasyon yaşanmasına neden olmuştur¹⁸⁷.

1929 yılında yaşanan ekonomik krizden sonra devlet, müdahaleci bir görev üstlenmiş ve yıllar itibarıyla gerek ekonomik gerekse sosyal yaşama genişleyen

¹⁸⁵ Bob Jessop, "Thatcherism and Flexibility: The White Heat of a Post-Fordist Revolution" dan aktaran Ash Amin, "Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition", Post-Fordism: A Reader içinde (Der. Ash Amin), Blackwell Publishers Ltd., Oxford, 1994, s. 9 – 10.

¹⁸⁶ Bozkurt, Endüstriyel, s. 122.

¹⁸⁷ Bozkurt, Endüstriyel, s 170.

müdahalelerde bulunmuştur¹⁸⁸. 1945 – 1975 yılları arasında devletin müdahalecilik noktasında çok üst sınırlara ulaşmasından dolayı bu dönem “Keynezyen Refah Devleti” olarak tanımlanmaktadır¹⁸⁹. Keynezyen refah devleti tam istihdamı sağlamayı kendine amaç edinmiştir. Bu dönemde bir çok ülkede sağlık, eğitim ve sosyal refah hizmetleri alanlarında çok sayıda kişi istihdam edilmiş, geniş bir kamu sektörü istihdamı ortaya çıkmıştır¹⁹⁰. 1970’li yıllarda yaşanan ekonomik krizle birlikte ise devlet giderek küçülmeye başlamıştır¹⁹¹.

Sosyal bilimciler yaşanan değişimleri göz önüne alarak gelecekte nasıl bir durumun ortaya çıkacağı hakkında fikir üretmeye başlamışlardır. Ortaya çıkabilecek yeni toplum biçimini her yazar kendi bakış açısı içinde adlandırmıştır. Bu yeni dönemi; Amitai Etziyoni – Postmodern Çağ, George Lichtheim – Burjuva Sonrası Toplum, Herman Kahn – Ekonomi Sonrası Toplum, Murray Bookchin – Kıtık Sonrası Toplum, Kenneth Boulding – Uygarlık Sonrası Toplum, Daniel Bell – Post Endüstriyel Toplum, Peter Drucker – Bilgi Toplumu, Paul Halmos – Kişisel Servis Toplumu, Ralf Dahrendorf – Hizmet Sınıfı Toplumu, Zbigniew Brzezinski – Teknokratik Çağ¹⁹², Yoneji Masuda – Enformasyon Toplumu, Manuell Castells – Ağ Toplumu¹⁹³ olarak adlandırmışlardır.

Post-endüstriyel dönüşüm hakkında literatürde en önemli eserlerden biri Daniel Bell tarafından 1973’te yazılmış olan “Post-Endüstriyel Toplumun Gelişi”dir. Daniel Bell post-endüstriyel düşüncenin en çok başvurulana kaynağı durumundadır. Genellikle post-endüstriyel okulun entellektüel lideri olarak kabul edilmektedir¹⁹⁴.

Bell, toplumun analitik olarak üç bölüme ayrılabilceğini ve bunların; sosyal yapı, politika ve kültür olduğunu belirtmektedir. Sosyal yapı ekonomi, teknoloji ve mesleki sistemi kapsamaktadır. Politika, kuvvetlerin dağılımını düzenlemektedir ve

¹⁸⁸ Süleyman Özdemir, Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti. İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2004, s. 205.

¹⁸⁹ Özdemir, s. 155.

¹⁹⁰ Özdemir, s. 169.

¹⁹¹ Özdemir, s. 206.

¹⁹² Krishan Kumar, **Prophecy** And Progress: The Sociology Of Industrial And Post-Industrial Society. Penguin Books, London, 1978, s. 193 – 194.

¹⁹³ Bozkurt, Endüstriyel, s. 20.

¹⁹⁴ Kumar, s. 196.

bireylerin ve grupların çatışan hak ve taleplerini uzlaştırmaktadır. Kültür ise anlamlı sembollerin ve değerlerin alanıdır. Post-endüstriyel toplum kavramı öncelikli olarak sosyal yapıdaki değişikliklerle - ekonominin nasıl bir dönüşüme uğradığı ve mesleki sistemin nasıl yeniden ele alındığı, teori ve deneysellik özellikle de bilim ve teknoloji arasındaki yeni ilişkilerle - ilgilenmektedir. Post-endüstriyel toplum, bilginin teknik bileşen olarak öneminin arttığı toplumdur. Post-endüstriyel toplum, yeni toplumun keşiflerini – bilimadamları, mühendisler ve teknokratlar – politikacılarla rekabet etmeye ya da politikacıların müttefiki olmaya zorlamaktadır. Bu toplumda bilişsel ve kuramsal bilginin esaslı üstünlüğüne dayanan yeni yaşam modelleri kaçınılmaz bir şekilde kültürün eğilimleri ile çatışmaktadır ve birey gelişimi için çabaladıkça artan bir şekilde ahlak kurallarına karşı gelen ve gelenek karşıtı bir duruma gelmektedir¹⁹⁵.

Bell, toplumları pre-endüstriyel, endüstriyel ve post-endüstriyel olarak sınıflandırmaktadır. Ona göre “Pre-endüstriyel toplumların tasarımı ‘doğaya karşı bir oyun’dur: kaynakları yeraltından maden çıkarmaya dayanmaktadır ve bu azalan geridönüşümler ve düşük verimliliğe konu olmaktadır. Endüstriyel toplumların tasarımı ‘üretilmiş doğaya karşı bir oyun’dur: insan – makine ilişkileri ve doğal çevreyi teknik çevreye dönüştürmek için enerjinin harcanması üzerine kuruludur. Post-endüstriyel toplumların tasarımı ise makine teknolojisinin yanında bilgiye dayanan ‘entellektüel teknoloji’nin olduğu ‘kişiler arası bir oyun’dur”¹⁹⁶.

Bell, post-endüstriyel toplum kavramının büyük bir genelleme olduğunu kavramın unsurları belirtilerek daha kolay anlaşılacağını söylemektedir. Buna göre post-endüstriyel toplumun unsurları;

- 1) Ekonomik Sektör : mal üreten ekonomiden hizmet üreten ekonomiye geçiş,
- 2) Mesleki Dağılım : profesyonel ve teknik sınıfın üstünlüğü,
- 3) Eksenel Prensipten: teorik bilginin inovasyon kaynağı olarak ve toplum için politika formülasyonu olarak merkezde bulunması,
- 4) Geleceğe Uyum : teknoloji ve teknolojik yatırımların kontrolü,

¹⁹⁵ Daniel Bell, *The Coming Of The Post-Industrial Society*. Basic Books, New York, 1973, s. 12 – 13.

¹⁹⁶ Bell, s. 116.

5) Karar Verme : yeni bir “entellektüel teknolojinin” yaratılması¹⁹⁷.

Bell, endüstriyel toplumlarda ana sorunun sermaye sorunu olduğunu belirtmektedir. Ona göre, uygun tasarrufların ve bu paraların yatırım alanlarına dönüştürülmesi sürecinin nasıl kurumsallaştırılacağı sorunu; sermaye piyasası, yatırım bankaları, otofinsman ve arazi üzerinden alınan vergiler yoluyla çözümlenmektedir. Bell’e göre endüstriyel toplumda sosyal ilişkilerin gerçekleşme yeri şirket ve firmalardır, ana sosyal problem ise işçi – işveren arasındaki çatışmadır¹⁹⁸. Post-endüstriyel toplumdaki ana problem bilimin örgütlenmesidir ve birincil kurumlar; bu örgütlenmenin gerçekleştirildiği üniversiteler ve araştırma enstitüleridir. İkinci dünya savaşından sonra bir ülkenin gücünü belirleyen şeyin o ülkenin bilimsel hacmi olduğunu ve dolayısıyla araştırma ve geliştirmenin öneminin arttığını belirtmektedir. Bu yüzden ülkenin bilime yaptığı desteğin içeriği ve çeşitleri, bilim takımları tarafından gerçekleştirilen çalışmaların örgütlenmesinin sosyolojik problemleri, post-endüstriyel toplumun merkezi politika konuları olmaktadır¹⁹⁹.

Literatürde post-endüstriyel dönüşümün savunucularından Fransız sosyolog Alain Touraine, 1969’da “Post-endüstriyel Toplum” adlı kitabını yayınlamıştır. Bu eserinde Touraine yeni bir toplumun şekillenmekte olduğunu bu toplumun kendinden önce gelen endüstriyel toplumdan ne kadar farklı olduğunu belirtmek için post-endüstriyel olarak nitelendirilebileceğini belirtmiştir. Yeni toplumda teknokratik gücün egemen olduğunu bu yüzden “teknokratik toplum” olarak adlandırılabilceği gibi üretim metodları ve ekonomik organizasyonun yapısına bakılarak da “programlanmış toplum” olarak adlandırılabilceğini belirtmiştir²⁰⁰. Touraine, “programlanmış toplum”da, daha önceden doğrudan üretken emekten sağlanan yararların toplanması ve tahmin edilmesi çabası olarak tanımlanan ekonomik kararların ve mücadelelerin artık ne özerkliğe ne de merkezi bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir. Bunun paradoksal bir durum olduğunu, çünkü post-endüstriyel toplumun endüstriyel topluma göre daha fazla ekonomik gelişme

¹⁹⁷ Bell, s. 14.

¹⁹⁸ Bell, s. 116.

¹⁹⁹ Bell, s. 117 – 118.

²⁰⁰ Margaret A. Rose, *The Post-modern And The Post-industrial: A Critical Analysis*. Cambridge University Press, New York, 1991, s. 28.

tarafından yönlendirildiğini ifade etmektedir²⁰¹.

Touraine'in, post-endüstriyel toplum analizinde toplumsal çatışmaları geniş bir şekilde genelleştirdiği, bu çatışmaları üretimin alanıyla sınırlandırmadığı; yaş, cinsiyet, ırk gibi toplumsal durumları kapsayarak özel alana soktuğu ve bu toplumsal çatışmaları başlangıcından beri egemenlik ve güç konularına bağlamış olduğu belirtilmektedir²⁰².

Touraine'in analizinin Bell'e göre daha radikal bir Avrupa versiyonunun örneği olduğu belirtilmektedir. Touraine'in görüşü üniversitelerin ve "bilgi sınıfının" yeni toplumun üretken ve yönetsel merkezi önemine işaret etmekte, Bell ile paralellik göstermektedir. Bell bilgi sınıfının merkezde bulunmasında sosyal bütünleşme ve kurumsal uyum vaadini görürken; Touraine, bunun çıkarıcı bir potansiyeli olduğu belirtmektedir. Bir tarafta liberal eğitimin humanist değerlerini destekleyen profesyoneller ve öğrencilerle diğer tarafta kendini ekonomik büyümenin amacına adanmış teknokratik araçlar arasında derinleşen bir çatışma olduğunu tahmin etmektedir²⁰³.

Hage ve Powers, post-endüstriyel dönüşümle ilgili olarak yeni bir döneme geçildiğini ve bu dönemin post-endüstriyel dönem olarak adlandırdıklarını belirtmişlerdir. Bilinen geleneksel hayatın toptan değişiminin söz konusu olduğunu söylemektedirler. Daha çok çalışma rolleri ve bireysel ilişkilerin dönüşümü üzerinde durmuşlardır²⁰⁴. Post-endüstriyel gündemin, toplumun yeniden inşası olduğunu ve bunun aile ve çalışma rollerinin yeniden tanımlanmasıyla başladığını ve ağlarda yeni önemli bir biçimlenmenin olduğunu söylemektedirler²⁰⁵.

Post-endüstriyel sistem, örgütlenmeden yola çıkarak da tanımlanmaktadır.

²⁰¹ Steven Miles, *Social Theory In The Real World*. Sage Publications Ltd., London, 2001, s. 49.

²⁰² Louis Maheu, "The Sociology Of Alain Touraine: A Modernist Look At Post-Industrialization And The Ambivalence Of Social Movements", Alain Touraine içinde (Der. Jon Clark and Marco Diani), Falmer Press, Taylor And Francis Inc., London, 1996, s. 94.

²⁰³ Kumar, s. 198 – 199.

²⁰⁴ Jerald Hage ve Charles H. Powers, *Post-Industrial Lives: Roles And Relations In The 21st Century*. Sage Publications, London, 1992, s. 2.

²⁰⁵ Hage – Powers, s. 205.

Bilgi teknolojilerinin baskın ve piyasanın düzensiz olduğu durumlarda en rasyonel örgütlenmenin bürokrasi değil, post-endüstriyel örgütlenme olduğu söylenmektedir. Post-endüstriyel örgütlenme; küçük, ademi merkeziyetçi, enformel, karmaşık rollerden yararlanan ve yaratıcı çalışanları tercih eden ve kişilerarası yetenekleri ortaya çıkaran örgütlenmedir. Post-endüstriyel sistem de, post-endüstriyel örgütlenmelerle tutarlı yapı ve kültürlere sahip toplumlardan oluşmaktadır. Buna ek olarak post-endüstriyel kültürler, eşitlik ve yaratıcılık gibi değerlerin üzerinde durmaktadır²⁰⁶.

Post-endüstriyel dönüşüm sosyal yapıdaki değişimlere gönderme yaparken, postmodernizmin kültürel değişikliklere gönderme yaptığı belirtilmektedir. Bu ayrımın yapılmasının gerekçesi yapısal ve kültürel değişimlerin farklı nedenlere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Post-endüstriyel dönüşümün dinamik gücünün yeni bilgi teknolojisi ve değişen piyasa olduğu belirtilmektedir. Bu güçler; neredeyse düzleşmiş hiyerarşileri, uzmanlaşmış görevlerdense karmaşık görevleri, kesin kuralların yerine müzakereyi, yaratıcılığı, esnek takımları, bilgiye erişimde açıklığı, ortak girişim ve kar merkezlerini tercih eden yeni tipte bir örgütlenmenin oluşumuna katkıda bulunmaktadır²⁰⁷.

Literatürde kuramcıların postmodernizmin son dönemdeki kullanımlarında çağdaş toplumu post-endüstriyel toplum olarak tanımlarına dahil ettikleri ya da bunun üzerinden bir kullanıma gittikleri söylenmektedir²⁰⁸. Kumar da postmodern kültürün yeni bir toplum biçimiyle bağlı olduğunu ve bunun post-endüstriyel toplum olduğunu belirtmektedir. Ona göre, postmodernizm, post-endüstriyel toplumun kültürüdür²⁰⁹. Lyotard'ın "Postmodern Durum" adlı eserinde postmodern durumun, post-endüstriyel toplumun ortaya çıkışıyla bağlantılandırılan kültürün bugünkü postmodern durumu bağlamında "bilginin durumuna" gönderme yaptığı

²⁰⁶ Otomar J. Bartos, "Postmodernism, Postindustrialism And The Future", The Sociological Quarterly, Volume 37, Number 2, 1996, s. 312.

²⁰⁷ Bartos, s. 318.

²⁰⁸ Rose, s. 21.

²⁰⁹ Krishan Kumar, **Sanayi** Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları. Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, s. 138.

belirtilmektedir²¹⁰. Lyotard; “toplumlar post-endüstriyel denen ve kültürler de postmodern denen çağa girdikçe bilginin statüsü değişir”²¹¹ demektedir. Portoghesi de benzer düşüncelere sahiptir ; “bir postmodern kültürden önce post-endüstriyel toplumun ürünü olan ‘postmodern durum’ vardır.”²¹².

Bell’in toplumu analitik olarak üç bölüme ayırdığı belirtilmişti. Bunlar; ekonomi, teknoloji ve mesleki sistemi kapsayan sosyal yapı, politika ve kültür olarak ifade edilmişti. Post-endüstriyel toplum kavramı öncelikli olarak sosyal yapıdaki değişimlere odaklanmaktadır. Kumar, Lyotard ve Portoghesi’nin görüşlerine dayanarak postmodernizmin; post-endüstriyel toplumun kültür alanında yaşanan değişimlerine odaklandığı ifade edilebilir.

Endüstri toplumunun ilk dönemlerinde tüketimin ağırlıklı olarak ihtiyaçlara yönelmiş olduğu ancak günümüzde tüketicilerin ihtiyaç ve taleplerine ilişkin herhangi bir sınırlamanın olmadığı belirtilmektedir. Endüstri toplumunun post-endüstriyel ve hatta kitle tüketim toplumuna dönüştüğü iddia edilmektedir. Bu yeni toplumun en önemli özelliği ise tüketici taleplerinin tahmin edilmesinin zorlaşması ve tatmin edilmesinin imkansızlaşması olarak ifade edilmektedir²¹³. 1960 ve 1970’li yıllarda ortaya atılmış post-endüstriyel toplum teorilerinde ve bunların eleştirilerinde tüketimin çok önemli bir rol oynamadığı belirtilmektedir. Post-endüstriyel toplumların kıtlığın ötesinde, varlıklı toplumlar olacağı ve insanların yüksek yaşam standartlarının keyfini çıkaracağı bunun yanında daha fazla boş zamanlarının bulunacağı ve bu boş zamanı da diğer şeylerin yanında tüketim için kullanacakları ifade edilmektedir. Beklenen değişikliklerin daha çok reel gelir, daha yüksek yaşam standartları ve daha çok boş zaman gibi niceliksel yapıda olacağı belirtilmektedir²¹⁴.

Frankel, post-endüstriyel bir topluma doğru ilerlemenin olduğu konusunu eleştirmektedir. Ona göre; iktisadi güdünün egemenliğiyle birlikte, kar

²¹⁰ Kumar, Sanayi, s. 138

²¹¹ Jean – François Lyotard, The Postmodern Condition: A Report On Knowledge. University Of Minnesota Press, Minneapolis, 1984, s. 3.

²¹² Paolo Portoghesi, Postmodern, The Architecture Of The Postindustrial Society. Rizzoli International Publications, New York, 1983, s. 7.

²¹³ Jukka Gronow, The Sociology of Taste. Routledge, New York, 2001, s. 70.

²¹⁴ Gronow, s. 71.

maksimizasyonu ve burjuvazi hala topluma yön vermeyi sürdürmektedir²¹⁵. Ayrıca, soldaki diğer eleştirilere göre post-endüstriyel ekonomik örgütlenmenin toplumu kökünden dönüştürmeyeceği; kapitalizmi, sınıf çatışması ve eşitsizlikle birlikte yeniden üreteceği belirtilmektedir. Verimlilikteki teknolojik gelişmeler tarafından yerinden edilen ve hizmetler sınıfına dahil olmak için gereken niteliklere sahip olmayan kişiler kendilerini toplumun gereksinimlerinde fazlalık olarak bulacağı belirtilmektedir²¹⁶.

Post-endüstriyel toplum tezlerinde, post-endüstriyel dönüşümü bir “aşama” olarak görenlerle, bir “süreç” olarak görenler arasında tartışmalar bulunmaktadır. Nelson ve Cooperman, post-endüstriyel dönüşümü “teknik, sosyal ve kültürel öğeleriyle birlikte örgütlerarası ilişkileri ve kurumsal etkinliklere kılavuzluk eden normların dengesini bozan bir süreç” olarak tanımladıktan sonra, post-endüstriyel dönüşümün; aşama modellerini kullandığı, tek hatlı değişimle ilgili yanlış yönlendiren varsayımlara sahip olduğu ve kapitalizm gibi diğer önemli güçlerin doğruluğunu kabul etmekte başarısız olduğu için eleştirildiğini belirtmektedirler²¹⁷. Kumar, endüstriyel ve post-endüstriyel toplumların birbiriyle zincirleme olarak bağlı olduğunu belirtmektedir. Bunun; yalnızca sosyal ve ekonomik hayattaki belirli eğilimlerin devamlılığı yoluyla değil, iki teorinin de gelişimini yöneten en genel ve teorik esaslar yoluyla olduğunu söylemektedir²¹⁸. Stehr ise, post-endüstriyel dönüşümün; kapitalizmin ve hatta endüstri toplumunun ötesinde bir basamak olmadığını, kapitalizmin başka bir aşaması olarak görülebileceğini belirtmektedir. Buna ek olarak bazı eleştirilerin hala kapitalist olan bir toplumu kapitalizmden başka bir isimle adlandırmanın yararı olmadığını ya da en iyi şekliyle “neo-kapitalizm” olarak adlandırılabilceğini, çünkü sosyal örgütlenmenin yönteminin gerçekte değişmediğini belirtmektedirler²¹⁹. Badham, post-endüstriyel toplum teorisyenlerinin genellikle endüstri toplumu teorisinin genel yapısını yeniden ürettiklerini söylemektedir. Teorisyenlerin esas ilgileri, endüstrileşmenin merkezi dinamiğiyle ve

²¹⁵ Boris Frankel, *Sanayi Sonrası Ütopyalar*. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 15.

²¹⁶ R. J. Barry Jones, *Routledge Encyclopedia Of International Political Economy*. Volume 3, Routledge, New York, 2001, s. 1987.

²¹⁷ Joel I. Nelson ve David Cooperman, “Out Of Utopia: The Paradox Of Postindustrialization”, *The Sociological Quarterly*, Volume 39, Number 4, 1998, s. 584.

²¹⁸ Kumar, *Prophecy*, s. 235.

²¹⁹ Nico Stehr, *Knowledge Societies*. Sage Publications Ltd, London, 1994, s. 59.

gelişmiş endüstriyel yapıda sonuçlanmasının boyutu üzerinedir. Badham, teorisyenlerin sosyolojik araştırmalarını farklı endüstri türlerinin öneminden, endüstrinin farklı kullanımlarından, çıktıları tanımlamada sosyal güçlerin dengesinden uzakta yönlendirdiklerini belirtmektedir. Ona göre, post-endüstriyel toplum teorileri, daha önceki endüstri toplumu teorilerinin tersine, endüstri toplumunun içindeki değişikliklerin önemine vurgu yapmaktadır²²⁰.

Post-endüstriyel toplum tezlerinde hizmetler sektörünün daha ayrıntılı ve dikkatli incelenmesi gerektiği belirtilmektedir. Hizmetler sektörünün çok heterojen bir mesleki sektör olduğu, çok geniş bir iş ve meslek dizisini kapsadığı ve bu sektördeki bazı işlerin (finans yöneticileri, iktisatçılar ve bilim adamları) beyaz yakalı olarak sınıflandırılırken, bazılarının (benzin istasyonundaki görevli ve temizlik işçileri gibi) bedenen çalışan ve hatta vasıfsız olarak sınıflandırıldıkları ifade edilmektedir²²¹.

Gershuny de, modern toplumlarda hizmet endüstrilerinin ve mesleklerinin hakim olduğunu fakat bunun yanında imalat etkinliklerinin de yaşamsal bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir. Ona göre kendi kendine hizmet dayanaklı mallara dayanmaktadır, bunlar uluslararası ticarete konu olmakta ve insanlar bunları satın alma niyetinde olmalıdırlar. Hizmetler sektöründeki işgücünün önemli bir bölümü imalat için ara hizmetler (araştırma, tasarım, yazılım, üretim mühendisliği, pazarlama ve dağıtım hizmetleri gibi) üretmektedirler²²².

Bilginin yeni kullanımlarının yeni ürünler ve yeni piyasalar geliştirmek için olacağı ve hatta araştırmalar üzerindeki devlet harcamalarının öncelikli olarak sağlık, eğitim ya da refah yerine uzay ve savunma alanlarında olacağı söylenmektedir. Ne büyük şirketler ne de ülkeler, bilgi için bilgi yaratma amacındadır. İkisinin de toplumun planlamacılar ya da teknokratlar tarafından yönetilmesine izin verme niyetinde olmadığı bunun yerine, uzmanları yeni piyasaları ve yeni kazançları takip

²²⁰ Richard J. Badham, *Theories Of Industrial Society*. Croom Helm Ltd, Provident House, Burrell Row, Beckenham, 1986, s. 81.

²²¹ Martin Slattey, *Key Ideas In Sociology*. Nelson Thornes Ltd, United Kingdom, 2003, s. 241.

²²² Jonathan Gershuny, *Changing Times: Work And Leisure In Postindustrial Society*. Oxford University Press, New York, 2007, s. 33.

etmek amacıyla kullanma ve varolan endüstriyel ve politik düzeni yıkmaktansa devam ettirme niyetinde oldukları belirtilmektedir²²³.

Giddens'in post-endüstriyel toplum teorilerine yönelttiği eleştiriler ise şu şekilde özetlenmektedir; "post-endüstriyel toplum teorisyenleri, bu toplumun dünya genelinde yaygın olacağını belirtmektedir, toplumun gelişimine ve teorik kimliğine ekonomik sistem tarafından karar verilmekte ya da indirgemeci bir yaklaşımla politik ve kültürel örgütlenme gibi diğer faktör ve süreçlerdense sadece teknolojinin düzeyi yoluyla formüle edilmektedir, tüm toplumlar aynı dönüşüm sürecinden geçmemektedir"²²⁴. Buna ek olarak Bell'in post-endüstriyel toplumun esas örneği olarak A.B.D.'yi göstermesi de eleştirilmektedir. A.B.D. kural olmaktansa bir istisna durumundadır ve bu yüzden post-endüstriyel toplumu daha büyük bir ölçekte genelleştirmek adına çıkış noktası A.B.D. olmamalıdır²²⁵.

2.2. POST-ENDÜSTRİYEL TOPLUMUN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinin temel özellikleri; hizmetler sektöründeki istihdamın artışı, mesleki yapıdaki değişim, yeni sınıfların ortaya çıkışı ve bilginin öneminin artması olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2.1. Hizmetler Sektörünün Genişlemesi

Daniel Bell, post-endüstriyel dönüşümün ilk ve en önemli niteliğinin işgücünün çoğunluğunun artık tarımda ya da imalatıda değil, hizmetler sektöründe yer alması olduğunu belirtmiştir. Hizmetler sektörünü ise; ticaret, finans, nakliye, sağlık, eğlence, araştırma, eğitim ve kamu sektörü başlıkları altında incelenmiştir²²⁶.

Bell, post-endüstriyel toplumun hizmetlere dayandığını bundan dolayı insanlar arasında bir oyun olduğunu belirtmektedir. Ona göre, şu anda önemsenen

²²³ Slattey, s. 242.

²²⁴ Stehr, s. 60 – 61.

²²⁵ Slattey, s. 242.

²²⁶ Bell, s. 15.

kas gücü ya da enerji değil, bilgidir. Merkezi insan, eğitimi sayesinde donanımlı olduğu için profesyoneldir. Eğer endüstri toplumu, yaşam standardını gösteren malların miktarı olarak tanımlanıyorsa; post-endüstriyel toplum, hizmetler ve rahatlık tarafından ölçülen yaşam kalitesi olarak tanımlanmaktadır²²⁷.

Bell, endüstri toplumundan post-endüstriyel topluma geçişte farklı aşamaların bulunduğunu söylemekte ve bunları dört aşamada incelemektedir. İlk olarak, endüstrinin gelişiminde nakliye ve kamu hizmetlerinin malların taşınmasında destek hizmetler olarak önemli büyümesinin olduğunu, enerji kullanımının artması ve imalat yapmayan mavi yakalı işgücünde artış olduğunu belirtmektedir. İkinci olarak, malların toplu tüketiminin nüfus artışının dağılımında/bölüşümünde (toptan ve perakende olarak) ve geleneksel beyaz yakalı istihdamının merkezindeki finans, emlakçılık ve sigortacılıkta bir artış olduğunu söylemektedir. Bell, üçüncü bir sektör olarak yeni istek ve tatları geliştirmek için insanların anlayışlarındaki dönüşüm olarak ifade edilen, büyümeye başlayan kişisel hizmetleri (restoranlar, oteller, araba servisleri, seyahat, eğlence, spor) göstermektedir. Burada iyi bir yaşam için yeni bir bilincin bu yaşamın sağlanması adına iki alanda olaya dahil olduğunu, bunların; eğitim ve sağlık olduğunu belirtmektedir. Son olarak, hizmet için daha fazla talep ve piyasanın insanların ihtiyaçlarını karşılamadaki yetersizliği devletin sağlık ve eğitim alanlarında gerek devlet gerek yerel düzeyde önderlik etmesine neden olduğunu belirtmektedir²²⁸.

Bell, A.B.D.'de 1900 - 1980 yılları arasında istihdamın sektörel dağılımının tersine dönmesine iki yapısal değişikliğin neden olduğunu söylemektedir. Bunlardan; ilkinin, hizmetler sektörüne kayma ve ikincisinin de istihdamın ana alanı olarak kamu sektörünün artışı olduğunu belirtmektedir. 1870'ten 1920'ye kadar olan dönemde A.B.D. ekonomisinde hizmetler sektöründeki istihdam artışının daha çok destek hizmetlerinde (nakliye, kamu hizmetleri ve dağıtım) olduğunu bunun, A.B.D.'deki endüstrileşmenin tarihsel dönemi olduğunu belirtmektedir. 1920'den sonra tarımsal olmayan sektördeki büyüme oranlarının birbirinden uzaklaşmaya başladığını, endüstri istihdamının sayısal olarak büyüdüğünü ancak toplam istihdam

²²⁷ Bell, s. 127.

²²⁸ Bell, s. 127 – 128.

içindeki payının gerileme eğiliminde olduğunu, hizmetler sektöründeki istihdamının daha hızlı bir oranda geliştiğini ve 1968 – 1980 arası dönemde imalat sektöründeki büyüme oranının toplam işgücünün yarısından az olacağını belirtmektedir²²⁹.

Toffler, 1950’li yılların ikinci yarısında A.B.D.’de tarımda çalışmayan işgücünün yüzde 50’sinin artık mavi yakalı fabrika veya el işçisi olmadığını, beyaz yakalı işgörenlerin mavi yakalıları sayıca geride bıraktıklarını; bunların perakende ticaret, yönetim, haberleşme, araştırma, eğitim ve diğer hizmet sınıflarında çalıştıklarını söyledikten sonra, dünyadaki ilk hizmet ekonomisinin A.B.D.’de doğmuş olduğunu belirtmektedir²³⁰.

Kumar, A.B.D. ve İngiltere gibi ülkelerde hizmet sektörünün endüstrileşmesinin başlangıç aşamasında ortaya çıktığını ifade etmektedir. İngiltere’de, 1750 – 1850 yılları arasında imalat ve hizmetlerin tarımın zararına bir genişleme gösterdiğini, bunun yanında hizmetlerin hem istihdam hem de verimlilik anlamında daha hızlı bir şekilde belirmediğini söylemektedir. 1850 – 1900 yılları arasında da bu eğilimin devam ettiğini, hizmetlerdeki istihdamın daha düşük verimlilikle imalattan daha hızlı arttığını belirtmektedir²³¹. Kumar, İngiliz örneğinin kendine has olduğunu ve endüstrileşme hareketinde hiç bir zaman işgücünün çoğunluğunun imalatla istihdam edilmediğini, hizmetler ve tarım sektörünün toplamda daha fazla bir paya sahip olduğunu belirtmektedir. Kumar, bu durumdaki en önemli değişimin tarımsal istihdamdaki düşüş ve hizmetler istihdamındaki artış olduğunu belirtmektedir²³².

Esping - Andersen, ekonomiyi geleneksel ekonomi ve post-endüstriyel hizmetler olarak ikiye ayırmaktadır. Ona göre geleneksel ekonomideki etkinlikler; fordist sistemle ilişkili, standartlaşmış kitlesel üretim ve kitlesel tüketimdir. Geleneksel ekonominin, madencilik ve imalat, dağıtım (toptan, perakende ve nakliye) ve ekonomik altyapıyı içerdiğini belirtmektedir. Post-endüstriyel hizmetleri

²²⁹ Bell, s. 129.

²³⁰ Alvin Toffler, Şok (Gelecek Korkusu). Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 23.

²³¹ Kumar, Prophecy, s. 201.

²³² Kumar, Prophecy, s. 202 – 203.

de üçe ayırarak incelemektedir. Bunlardan ilki; işletme hizmetleridir (ya da üretim hizmetleri) ve esas olarak endüstriyel üretim ve dağıtım aracı olan ve fiziksel olmayan girdileri içermektedir (yöneticilik danışmanlığı, mimari hizmetler, yazılım programlamacılığı ve sistem tasarımı, yasal ve finansal hizmetler, vb.). İkinci olarak, sosyal hizmetlerin (sağlık, eğitim ve refah hizmetleri) gelişmesi hanehalkının sosyal yeniden üretimle ilgili görevlerini ihraç etmesini yansıtmaktadır ve bu kendi kendine sosyal hizmetlerin azalması anlamına gelmektedir. Üçüncü olarak, tüketici hizmetleri gelmektedir. Bu hizmetler de benzer şekilde kendi kendine hizmetin bir alternatifini oluşturmaktadır. Bir tarafta, bu değişiklikler iş – sosyal yeniden üretim ilişkisine bağlanmıştır, kadınların çalışmasıyla birlikte hane halkı dışardan yemek ya da çamaşırlarını yıkamaya gönderme eğilimindedir. Diğer taraftaysa, bu değişiklikler serbest zamanın genişletilmesi ve hizmetleri satın almak için gelir seviyesine bağlanmıştır²³³.

Tablo 1 – Seçilmiş Ülkelerde İstihdamın Sektörel Dağılımı

	İstihdamın Sektörel Dağılımı (Yüzde Olarak)											
	Almanya		Norveç		İsveç		Kanada		A.B.D.		İngiltere	
	1960	1985	1960	1985	1960	1985	1960	1981	1960	1988	1960	1981
Birincil Sektör	14,2	4,9	20,5	7,6	14,1	6,5	12,2	5,4	7,4	3,1	2,6	2,2
Endüstri	48,5	39,7	33,3	26,6	42,2	28,5	31,7	27,2	35,3	25,4	44,3	37,1
Dağıtım	18,7	20,7	26	23,8	20,2	19,2	26	24,6	23,1	22,7	21,1	22,2
Geleneksel Ekonomi	81,4	65,3	79,8	58	76,5	54,2	69,9	47,2	65,8	51,2	68	61,5
Devlet	4,9	7,8	4	6,5	2,9	6,8	6,4	7,7	5,1	4,8	5,6	9,6
Tüketici Hizmetleri	5,8	6,4	6,9	5,6	8,2	5,4	9	8,7	11,4	11,9	8,9	9,2
Sosyal Hizmetler	4,5	12	6,4	22,8	9,3	26,4	9,2	15	11,2	20,9	11,2	11,5
İşletme Hizmetleri	3,4	7,8	1,9	7,2	2,9	7,3	5,5	11,6	6,8	11,2	6,4	8,3
Hizmetler Sektörü	13,7	26,2	15,2	35,6	20,4	39,1	23,7	35,3	29,4	44	26,5	29

Kaynak: Gosta Esping - Andersen – Zina Assimakopoulou – Kees Van Kersbergen., “Trends in Contemporary Class Stratification: A Six Nation Comparison”, Classes: Stratification And Mobility In Post-Industrial Societies içinde (Der. Gosta Esping - Andersen), Sage Publications, London, 1993, s. 37 – 39.

²³³ Gosta Esping - Andersen, “Post-industrial Class Structures: An Analytical Framework”, Changing Classes: Stratification And Mobility In Post-Industrial Societies içinde (Der. Gosta Esping - Andersen), Sage Publications, London, 1993, s. 23 – 24.

Esping - Andersen ve diğerkleri post-endüstriyel katmanlaşmayı göstermek için farklı özellikteki altı gelişmiş ülkeyi incelemişlerdir. Bu ülkeler; Kanada, Almanya, Norveç, İsveç, İngiltere ve A.B.D.'dir. Yaptıkları araştırma sonucunda 1960 ve 1980 sonrası verilere dayanarak istihdamın sektörel dağılımını vermişlerdir.

Tablo 1'den anlaşılacağı gibi hizmetler sektöründe istihdamın yüzde olarak en yüksek oranda görüldüğü ülke %44 ile A.B.D.'dir. Ancak A.B.D.'ye ilişkin verilerin 1988 yılına ait olduğu da dikkate alınmalıdır. A.B.D.'yi sırasıyla; %39,1 ile İsveç, %35,6 ile Norveç ve %35,3 ile Kanada takip etmektedir. Hizmetler sektöründeki en düşük istihdam %26,2 ile Almanya'da görülmektedir. A.B.D. karşılaştırılan ülkeler arasında % 11,9 ile tüketici hizmetlerinde en yüksek istihdam oranına sahiptir. İşletme hizmetlerinde en yüksek istihdam %11,6 ile Kanada'da gerçekleşmektedir. Sosyal hizmetlerdeyse en yüksek istihdam oranları %26,4 ile İsveç'te ve %22,8 ile Norveç'te görülmektedir. Yıllar itibarıyla değerlendirildiğinde 1960 – 1985 arasında hizmetler sektöründe istihdamın en yüksek artışı Norveç'te yaşanmıştır. Kamu sektöründeki istihdam değerlendirildiğinde en yüksek değerler %9,6 ile İngiltere'de görülmektedir. Geleneksel ekonominin incelenen tüm ülkelerde gerileme eğiliminde olduğu belirgindir. Tarımdaki istihdam en düşük olarak %2,2 ile İngiltere'de görülmektedir. Endüstri istihdamında en büyük azalma Norveç'te gerçekleşmektedir. Yüzdesel olarak A.B.D.'de 1988 yılında %25,4 olarak gözlemlenen endüstri istihdamı 1985'te Norveç'te %26,6 olduğu halde yıllar bazında değerlendirildiğinde altı ülke arasında endüstri istihdamında en büyük düşüşün Norveç'te görüldüğü belirgindir.

Hizmet sektörünün toplam istihdam içindeki yeri yukarıdaki Tablo 2'den de görüleceği gibi OECD ortalamasına göre 2006 yılı için %69.7 gibi yüksek bir değerdedir. Bu sektörün ulusal ekonomiler içinde en fazla paya sahip olduğu ülkeler sırasıyla; %78.7 ile A.B.D., %77.9'la Lüksemburg ve %77.8 ile Hollanda'dır. 2006 yılına göre hizmet sektörünün toplam istihdam içinde en düşük paya sahip olduğu ülkeler ise sırasıyla; %47.3 ile Türkiye, %54.2 ile Polonya ve %56.1 ile Çek Cumhuriyetidir. Yıllar itibarıyla değerlendirildiğinde en büyük değişim Türkiye'de gerçekleşmiştir. Buna göre 1996 yılında %33.7 gibi bir orana sahipken 2006 yılında

bu oran %47.3'e yükselmiştir.

Tablo 2 - OECD Ülkelerinde Hizmetler Sektörünün Toplam İstihdam İçindeki Payı

	1996	2006		1996	2006
Avustralya	72,6	75,1	Lüksemburg	71,4	77,9
Avusturya	60,0	66,2	Meksika	55,5	58,5
Belçika	71,8	73,4	Hollanda	73,8	77,8
Kanada	74,2	75,4	Yeni Zelanda	65,8	70,5
Çek Cumhuriyeti	51,8	56,1	Norveç	71,7	75,8
Danimarka	69,0	73,4	Polonya	46,2	54,2
Finlandiya	65,2	69,6	Portekiz	56,2	57,5
Fransa	69,7	73,8	Slovak Cumhuriyeti	51,6	56,8
Almanya	61,6	67,9	İspanya	61,8	65,5
Yunanistan	56,8	65,9	İsveç	71,0	76,0
Macaristan	58,0	62,4	İsviçre	67,9	72,5
İzlanda	66,2	72,3	Türkiye	33,7	47,3
İrlanda	61,4	66,8	İngiltere	70,8	76,7
İtalya	60,0	65,2	A.B.D.	73,3	78,7
Japonya	61,2	67,7	G7	68,1	73,8
Kore	56,2	66,0	AB 15	65,1	70,1
			OECD Toplam	63,9	69,7

Kaynak: OECD in Figures 2008, OECD Publications, Paris, 2008, s. 30 – 31'den düzenlenmiştir.

2.2.2. Mesleki Yapıda Değişim Ve Yeni Sınıflar

Bell, post-endüstriyel dönüşümü tanımlamada ikinci aşamanın mesleki dağılımdaki değişiklik olduğunu, insanların sadece hangi sektörde çalıştıklarının değil, ne iş yaptıklarının önemli olduğunu belirtmektedir. Bell, mesleklerin toplumdaki sınıf yapısında ve katmanlaşmada en önemli etken olduğunu söylemektedir²³⁴.

Bell'e göre endüstrileşme, makine tarafından gerçekleştirilen basit sıradan etkinlikler için bir kaç haftada eğitilebilen yarı – vasıflı çalışan fenomenini yaratmıştır. Endüstri toplumlarında yarı – vasıflı çalışanlar toplam işgücü içinde en büyük grubu oluşturmaktadır. Hizmet ekonomisinin ofis işlerine yaptığı vurguyla genişlemesinin yanında eğitim ve devletin de etkisiyle doğal olarak beyaz yakalı işlere doğru bir yönelme ortaya çıkarmıştır. Bell, en büyük değişimin, profesyonel ve

²³⁴ Bell, s. 15.

teknik işgücü istihdamında olduğunu ayrıca, profesyonel ve teknik sınıfın büyüme oranının ortalama işgücü büyüme oranından iki kat daha fazla, bunun içinde de bilim adamları ve mühendislerin büyüme oranının çalışan nüfusun büyüme oranından üç kat daha fazla olduğunu belirtmektedir²³⁵.

Kumar, Bell'in "post-endüstriyel toplumda çalışmanın bireylerin makinelerin yerine insanlarla etkileşim halinde olması ilkesi"nin; kısmen hizmet sektöründeki işletmelerin genellikle küçük, tüzel kişiliğe sahip olmayan ve kar amacı gütmeyen işletmeler olduğu hakkındaki bulgulara dayandığını söylemektedir. Kumar, sanayi toplumlarında, istihdamın çoğunluğunun büyük firmalarda gerçekleştiği düşüncesinin bir mit olduğunu belirtmektedir. Bir çok araştırma ve rapor sanayi toplumunda küçük imalat şirketlerinin önemli bir yerinin bulunduğunu göstermektedir²³⁶.

Kumar, kolay bir yöntemle hizmet ekonomisine geçişi, beyaz yakalı çalışanların tartışmalı büyümesiyle kıyaslamının yanıltıcı olduğunu söylemektedir. Gerçekte, bu yüzyılda beden işçiliğinin beklenmedik bir şekilde hizmet sektörünün büyümesi yoluyla devam ettirildiğini, aynı zamanda buna paralel bir gelişmenin imalat sektörünün makineleşmeyi devam ettirmek yoluyla beden işçilerini azaltırken beyaz-yaka işgücünü arttırdığını söylemektedir²³⁷. Kumar, hizmet sektöründe çalışanların büyük bölümünün beyaz yakalı olduğunu kabul etmekte ve tüm endüstri toplumlarında bu sınıfın işgücünün en büyük bölümünü oluşturma yolunda olduğunu söylemektedir. Ancak ona göre, beyaz yakalı çalışanların büyük çoğunluğunun iş çevreleri, çalışma etkinlikleri ve iş ilişkileri post-endüstriyel senaryolarda öngörülen; insancıllaştırılmış, bireyselleştirilmiş ve kendi kendini tatmin eden idealden ayrı olacaktır. Beyaz yakalı çalışanlar grubunun, mesleki niteliğini mühendisler, yöneticiler ve profesörlerden aldığını, bunların hiyerarşinin en üst kademesinde bulunduklarını ve altlarında çok sayıda büro çalışanının olduğunu, bu büro çalışanlarının çoğunluğunun da; kadınlardan oluştuğunu, genellikle belirli bir rutini

²³⁵ Bell, s. 16.

²³⁶ Kumar, Prophecy, s. 205 – 206.

²³⁷ Kumar, Prophecy, s. 207.

ve vasıfsız görevleri yerine getirdiklerini belirtmektedir²³⁸.

Esping – Andersen, mesleki sınıfları üç gruba ayırarak incelemektedir. Bunlardan ilki; birincil meslekler olarak tanımladığı tarım ve dolayısıyla çiftçilerdir. İkinci olarak geleneksel endüstriyel işbölümü gelmektedir. Üçüncü sırada ise post-endüstriyel işbölümü bulunmaktadır. Esping - Andersen, endüstriyel fordist hiyerarşideki mesleki sınıfları şu şekilde sıralamaktadır;

- yöneticiler ve mal sahipleri (yönetici kadro ve küçük burjuvaziyi içermektedir),
- büro işleri, yönetsel olmayan idari işler ve yönetim, dağıtım ve denetimle ilgili pazarlama işleri,
- düşük düzey teknikerleri de kapsayan vasıflı üretim çalışanları,
- vasıfsız ve yarı-vasıflı üretim çalışanları ve nakliyeciler²³⁹

Esping – Andersen, post-endüstriyel toplumdaki mesleki hiyerarşinin ise şu şekilde olduğunu belirtmektedir;

- profesyoneller ve bilim adamları,
- teknikerler ve yarı profesyoneller (öğretmenler, hemşireler, sosyal hizmet uzmanları, laboratuvar çalışanları, teknik tasarımcılar),
- vasıflı hizmet işçileri (aşçılar, kuaförler, polis, vb.),
- vasıfsız hizmet işçileri ya da hizmet proleteryası (temizlikçiler, garsonlar, barmenler, bagaj taşıyıcıları, vb.)²⁴⁰

Burada kullandığı hiyerarşi kavramının; otorite ve sorumluluk derecesini ve uygulanan beşeri sermaye düzeyini yansıtır biçimde geniş anlamda anlaşılması gerektiği söylenmektedir²⁴¹.

Tablo 3’de görüldüğü gibi post-endüstriyel mesleklerin toplam istihdam içindeki payının en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla; %43,2 ile İsveç, %36,5 ile Norveç, %36,4 ile A.B.D. ve %32,4 ile Kanada’dır. Post-endüstriyel meslekler içinde profesyonellerin istihdamının yüzde olarak en yüksek görüldüğü ülke %8,8 ile

²³⁸ Kumar, Prophecy, s. 208 – 209.

²³⁹ Esping - Andersen, s. 24 – 25.

²⁴⁰ Esping - Andersen, s. 25.

²⁴¹ Esping - Andersen, s. 24.

A.B.D.’dir. Norveç hem yarı-profesyonellerin hem de vasıflı hizmet mesleklerinin toplam istihdam içinde en yüksek oranla gerçekleştiği ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Vasıfsız hizmetlerdeyse en yüksek oran İsveç’te görülmektedir. Birincil mesleklerde yani tarımdaki istihdam tüm ülkelerde düşme eğilimindedir. Fordist mesleklerin toplam istihdam içindeki payı ise ülkeler bazında değişiklik göstermektedir; Norveç, İsveç, A.B.D. ve İngiltere’de fordist mesleklerdeki istihdam azalırken, Almanya ve Kanada’da çok az da olsa artmıştır.

Tablo 3 - Seçilmiş Ülkelerde İstihdamın Mesleki Dağılımı (Yüzde Olarak)

	Almanya		Norveç		İsveç		Kanada		A.B.D.		İngiltere	
	1960	1985	1960	1985	1960	1985	1960	1985	1960	1988	1971	1981
Birincil Meslekler	14,3	5,2	20,4	7,5	13,6	4,4	12,3	5,6	6,5	3,1	2,9	2,5
Yönetim	3,3	4,5	2,8	8,7	4,7	4	1,8	5	7,8	9,1	8,8	8,7
Büro İşleri	14,9	21,1	10	13,1	9,2	11,7	19	19,3	16,1	16,1	17,2	15,6
Satış	7,8	8,5	8,1	8,4	6,9	6,9	5,6	9,9	7,2	12,2	6,2	6,5
Vasıflı Beden İşçisi	25,3	17,3	11,2	9,5	18,6	15,2	14,2	11,7	13,2	8,7	15,1	12,3
Vasıfsız Beden İşçisi	16,1	16,5	26,3	15,9	21,6	12,4	20,8	16,2	21,6	14,4	25,7	24,5
Fordist Meslekler²⁴²	67,4	67,9	58,4	55,6	61	50,2	61,4	62,1	65,9	60,5	73	67,6
Profesyoneller	2,9	6,6	3,4	5	2,7	7,3	5,4	7,2	5,4	8,8	4,6	6,5
Yarı-Profesyoneller	4,9	10,7	5,2	12,7	8,9	14,6	5,1	8,9	6,2	9,3	7	9,1
Vasıflı Hizmet	1,7	5	3,7	7,3	4,3	4,4	6,2	7	4,2	6,6	3,1	3,8
Vasıfsız Hizmet	8,7	4,5	7,9	11,5	9,5	16,9	9,6	9,3	11,9	11,7	9,5	10,5
Post-Endüstriyel Meslekler	18,2	26,8	20,2	36,5	25,4	43,2	26,3	32,4	27,7	36,4	24,2	29,9

Kaynak: Esping - Andersen ve diğerleri, s. 39 – 40’tan düzenlenmiştir.

2005 yılında yapılan bir araştırmada, Avrupa Toplum Araştırması (European Social Survey) verileri literatürdeki sosyal sınıf teorilerine dayandırılarak incelenmiştir. Esping – Andersen’in yapmış olduğu post-endüstriyel meslekler sınıflandırmasına göre ulaşılan sonuçlar Tablo 4’te belirtilmiştir.

²⁴² Esping – Andersen araştırmasında belirttiği fordist meslekler grubuna s. 18’de de belirtildiği gibi; yöneticiler ve mal sahipleri, büro işleri, yönetsel olmayan idari işler ve yönetim, dağıtım ve denetimle ilgili pazarlama işleri, düşük düzey teknikleri de kapsayan vasıflı üretim çalışanları, vasıfsız ve yarı-vasıflı üretim çalışanları ve nakliyecileri dahil etmektedir.

Tablo 4 – Avrupa Birliği Ülkelerinde Post-Endüstriyel Mesleklerin Dağılımı

	Profesyoneller	Teknikerler	Yarı Profesyoneller	Vasıflı Hizmetler	Vasıfsız Hizmetler	Post-Endüstriyel Hizmetler Toplamı
Polonya	5,9	3,9	6,3	3,1	4,4	23,6
Çek Cumhuriyeti	7,9	6	8,8	4,3	4,7	31,7
Slovenya	11,5	5,1	9	3,8	5,1	34,5
Avusturya	8	6,3	13,2	4,9	7,1	39,5
İsviçre	15,2	5,8	12,3	5,2	7,1	45,6
İsrail	16,5	4,5	18,5	5,3	7,8	52,6
Macaristan	7,4	5,1	7,7	3,7	8	31,9
Almanya	11,6	5,9	10,5	4,6	8,2	40,8
Belçika	10,9	7,8	11,1	6,2	8,5	44,5
Yunanistan	7	1,6	5,7	4,9	8,9	28,1
İtalya	7,1	5,2	10,8	6,2	9,7	39
Hollanda	10,8	5,9	13,3	4,2	9,9	44,1
İrlanda	10,2	2,4	9,6	4,2	10,2	36,6
Lüksemburg	11,1	5,6	11,1	5,6	11,1	44,5
Danimarka	10,1	5,4	14,9	4,7	11,6	46,7
Finlandiya	9,3	5,7	10,6	3,1	13,2	41,9
İngiltere	10,6	3	10,2	5,9	13,5	43,2
İspanya	7,4	1,9	6,5	4,5	14	34,3
İsveç	15,1	7	11,9	4,3	14,6	52,9
Portekiz	4,3	2,1	6,4	4,6	14,8	32,2
Norveç	10,2	6,3	12,1	3,4	15,5	47,5

Kaynak: Hakon Leiulfsrud, Ivano Bison ve Heidi Jensberg, Social Class In Europe European Social Survey 2002/3, NTNU Social Research Ltd, Trondheim, 2005, s. 49'dan düzenlenmiştir.

Post-endüstriyel hizmetlerin toplam istihdam içinde en büyük paya sahip olduğu ülkeler sırasıyla; %52,9'la İsveç, %52,6 ile İsrail ve %47,5 ile Norveç'tir. En düşük değerlere sahip olan ülkeler ise; %23,6 ile Polonya, %28,1 ile Yunanistan ve %31,7 ile Çek Cumhuriyeti'dir. Tüm AB ülkelerinde genel olarak yoğunlaşma profesyoneller, yarı profesyoneller ve vasıfsız hizmet işlerinde görülmektedir. Profesyonellerin toplam istihdam içinde en yüksek paya sahip olduğu ülkeler sırasıyla; %16,5 ile İsrail, %15,2 ile İsviçre ve %15,1 ile İsveç'tir. Yarı profesyonellerin toplam istihdam içindeki payı değerlendirildiğinde İsrail'in %18,5 ile en yüksek orana sahip olduğu görülmektedir. Bu ülkeyi sırasıyla; %14,9 ile Danimarka, %13,3 ile Hollanda izlemektedir. Vasıfsız hizmetler istihdamının en yüksek değerlere sahip olduğu ülkeler; %15,5 ile Norveç, %14,8 ile Portekiz ve %14,6 ile İsveç'tir.

Tablo 5 – 1998 Yılı İçin Hizmetler Sektörü İstihdamının Oranı ve İstihdamın Mesleki Yapısı

	Hizmetler Sektörü	Beyaz Yakalı	Mavi Yakalı	Basit Meslekler ²⁴³
Avustralya	69	67,9	25,4	6,7
Avusturya	63,9	79	9,9	11
Belçika	71,9	81,2	9,8	8,9
Kanada	73,8	77,6	11,8	10,7
Çek Cumhuriyeti	52,3	78,2	13,9	7,9
Danimarka	70,8	80,9	7,2	11,9
Finlandiya	64	81,1	9,6	8,5
Fransa	70,7	76,2	11,9	9,7
Almanya	62,1	79,9	11,1	7,5
Yunanistan	56,4	80,7	11,7	7,6
Macaristan	58,5	75,8	15	9,2
İrlanda	61,5	84,6	9,5	5,8
İtalya	64,1	75,2	11,6	13,2
Kore	60	63	26,1	10,9
Lüksemburg	72,7	77,4	10,6	12,1
Hollanda	71,6	83,9	9,2	6,9
Yeni Zelanda	67,3	84,4	8,5	7,1
Portekiz	55,3	70,9	12,3	16,8
İspanya	63,2	72,8	12,1	14,3
İsveç	72,9	83,5	10,2	6,1
İsviçre	63,2	81,9	11,2	6,2
Türkiye	23,5	73,5	25,7	...
İngiltere	71	82,4	9,1	7,9
A.B.D.	73,8	73,6	11	15,4
OECD Ortalaması	63,5	77,7	12,7	9,7

Kaynak: OECD Employment Outlook 2000, OECD Publications, Paris, 2000, s. 85'ten düzenlenmiştir.

OECD, 1998 yılı verilerine dayanarak 2000 yılında yayınladığı Employment Outlook'ta hizmetler sektörünün yapısını incelemiştir. Hizmetler sektörünün toplam istihdam içindeki payı, hizmetler sektörünün kendi içindeki mavi yakalı, beyaz yakalı ve basit mesleklerde çalışanların oranı Tablo 5'te belirtilmiştir. OECD dağıtım hizmetlerini de hizmetler sektörü bünyesinde incelemektedir. Tüm ülkelerde toplam hizmetlerin istihdam içindeki payı %50'nin üzerinde gerçekleşmektedir. Hizmetler sektörü istihdamının en yüksek seviyede görüldüğü ülkeler; Kanada, A.B.D., İsveç

²⁴³ OECD, tabloda yer alan basit meslekler (elementary occupations) sınıflandırmasını ISCO 88 sınıflandırmasından almıştır. Bu sınıflandırmaya dahil olan meslekler; temizlikçi ve yardımcılar, tarım, orman ve balıkçılıkla uğraşanlar, madencilik, inşaat, imalat ve nakliye çalışanları, yemek hazırlama yardımcılarını, sokak ve sokakla ilgili satış ve hizmet çalışanları ve atık toplayıcıları girmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.ilo.org/public/english/bureau/stat/isco/docs/resol08.pdf>, s. 32 – 34.

ve Lüksemburg'dur. Hizmetler sektörü içinde beyaz yakalı istihdamının en yüksek olduğu ülkeler; %84,6 ile İrlanda, %84,4 ile Yeni Zelanda ve %83,9 ile Hollanda'dır. Mavi yakalı istihdamının en yüksek olduğu ülke ise %26,1 ile Kore'dir. Kore'yi sırasıyla; %25,7 ile Türkiye ve %25,4 ile Avustralya takip etmektedir.

Yapılan bir araştırmaya göre, yıllar itibarıyla vasıfsız hizmet işçilerinde artış olduğu, ancak bunun yanında profesyonel ve teknik mesleklerde de büyümenin olduğu belirtilmektedirler. Bu durumun bir "hizmet proleteryasının" doğmasına neden olup olmayacağı araştırılmıştır. Bunun sonucunda; "geleneksel endüstriyel işçi sınıfı cinsiyet ve etnik açıdan homojenken, vasıfsız hizmet çalışanları heterojendir. İspanya örneğinde, vasıfsız hizmet mesleklerinde çalışanlar büyük farklılıklara sahiptir. Bu sınıf içinde çalışanların dörtte biri göçmen işçiysen, yarısı kadın çalışanlardan oluşmaktadır. Bu sınıfta çalışanların sınıfsal hareketliliğine bakıldığında daha iyi bir pozisyona yükselme şanslarının A.B.D. ve Danimarka'yla karşılaştırıldığında düşük olduğu görülmektedir."²⁴⁴.

2.2.3. Bilginin Artan Önemi

Bell, post-endüstriyel toplum teorisinde teorik bilginin öncelikli olacağından bahsetmektedir. Ona göre, endüstri toplumu mal üretimi için insan ve makinenin koordinasyonu iken post-endüstriyel toplum bilgi etrafında örgütlenmektedir. Bilgi etrafında örgütlenmenin amacı; sosyal denetim ve yenilikçilik ve değişimin yönetilmesidir. Bu, sonuç olarak yeni toplumsal ilişkilerin ve siyasi olarak yönetilmesi gereken yeni yapıların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bell, herhangi bir toplumun işlevlerini yerine getirmesinde bilginin artan bir önemi olduğunu ve post-endüstriyel toplumun ayırıcı özelliklerinden birinin de bilginin vasfında yaşanan değişim olduğunu söylemektedir. Kararların düzenlenmesinde ve değişimin yönetilmesinde merkezi olan teorik bilgidir²⁴⁵.

²⁴⁴ Fabrizio Bernardi ve Luis Garrido, "Is There A New Service Proletariat? Post-industrial Employment Growth And Social Inequality In Spain", European Sociological Review, Volume 24 Number 3, 2008, s. 23 – 24.

²⁴⁵ Bell, s. 20.

Kumar, post-endüstriyel toplum kavramındaki temel fikrin hizmet toplumuna geçiş ile profesyonel ve tekniker istihdamında hızlı büyümenin olduğunu enformasyon düşüncesinin göreceli olarak cılız kaldığını belirtmektedir. Ancak günümüzde yaşanan bilgisayar ve iletişim sektöründeki teknik gelişmelerin Bell'i destekler durumda olduğunu eklemektedir. Kumar'a göre enformasyon, post-endüstriyel toplumu adlandırmaktadır ve post-endüstriyel toplumu üreten ve tahkim eden enformasyondur²⁴⁶.

Enformasyon toplumu teorisyenlerinin; bilginin, çalışmayı nasıl etkileyeceği konusunda iki varsayıma dayandıkları belirtilmektedir. Bunlardan ilki, yeni teknolojinin işçinin sahip olduğu vasfı çekip almaktan ziyade bu vasfa katkı yapması anlamında var olan işin bilgi içeriğinin kalitesinin yükseltilmesidir. İkincisiyse; bilgi sektöründe, enformasyon işçilerinin ekonomide başat olmasını sağlayacak şekilde yeni işlerin yaratılması ve genişletilmesidir²⁴⁷.

Teorik bilginin post-endüstriyel toplumun stratejik kaynağı haline geldiği iddia edilmektedir. Bilim adamları, matematikçiler, ekonomistler ve yeni bilgisayar teknolojisinin mühendisleri eski endüstri toplumundaki sanayici ve girişimcilerin yerine geçerek kilit bir sosyal grup haline gelmişlerdir. Teorik bilginin kurumları olan üniversiteler, araştırma şirketleri ve deney merkezleri, endüstri toplumundaki işletmelerin yerini alarak yeni toplumun eksenel yapılarını oluşturmuşlardır²⁴⁸.

Bilgisayar kullanımının artması bilgiye verilen önemin artmasının bir göstergesi olarak görülebilir. Bu konuda enformasyon toplumu teorisyenlerinden Masuda bilgisayarlaşmanın dört farklı aşamada gerçekleştiğini ve bu aşamaların sırasıyla; bilim temelli bilgisayarlaşma, yönetim temelli bilgisayarlaşma, toplum temelli bilgisayarlaşma ve birey temelli bilgisayarlaşma olduğunu belirtmektedir. İlk aşama; 1945 – 1970 yılları arasında gerçekleşmiştir ve büyük bilim aşaması olarak adlandırılmaktadır. Bu aşamada bilgisayar savunma ve uzay keşfi gibi ulusal düzeydeki projelerde kullanılmaya başlanmıştır. İkinci aşama bilgisayarların hem

²⁴⁶ Kumar, Sanayi, s. 22.

²⁴⁷ Kumar, Sanayi, s. 37.

²⁴⁸ Kumar, Prophecy, s. 198.

devlet hem de şirketler düzeyinde kullanıldığı aşamadır ve 1955 – 1980 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bilgisayar kullanımında üçüncü aşama toplum temelli bilgisayarlaşma olarak adlandırılmakta ve bilgisayarın toplum yararına kullanılmasını ifade etmektedir ve 1970 – 1990’lar arasında gerçekleşmiştir. Son aşamaysa, 1975 – 2000 yılları arasında bireysel düzeyde bilgisayar kullanımının artmasını göstermektedir²⁴⁹.

Erdut’un belirttiği gibi günümüzde ekonomik büyümenin kaynağı yeni bilgi üretimidir. Yeni bilgi üretiminin ve teknolojik kapasitenin kişiler, işletmeler ve ülkeler arasındaki rekabette temel ölçütler olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle, bilim ve teknolojinin coğrafi dağılımı küresel ekonominin siteleri ve ağları üzerinde çok büyük bir etki yapmaktadır²⁵⁰. Bilginin artan önemini anlamak için ülkelerin bilgiye yaptıkları yatırımın ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin o ülkelerin büyümelerindeki payının değerlendirilmesi faydalı olacaktır.

Tablo 6’da ülkelerin bilgiye yaptıkları yatırım incelenmiştir. Tablodan görüleceği gibi bilgiye en yüksek seviyede yatırım yapan ülkeler sırasıyla A.B.D., İsveç ve Finlandiya’dır. A.B.D. ve İsveç’te bilgiye olan yatırımlar %6’nın üzerinde gerçekleşmektedir. Bilgiye olan yatırımın en düşük olduğu ülkelere; Portekiz, Yunanistan ve İrlanda’dır. A.B.D.’de Ar-Ge yatırımları İsveç, Finlandiya ve Japonya’yla karşılaştırıldığında daha düşük seviyede gerçekleştiği görülecektir. Bunun yanında A.B.D. yüksek öğretime yapılan yatırımlarda en fazla paya sahip ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. A.B.D.’yi Kanada izlemektedir. Yazılıma yapılan yatırımlar A.B.D., İsveç ve Finlandiya arasında yaklaşık değerlere sahiptir. Bilgiye yapılan yatırımların en az olduğu ülkeler değerlendirildiğindeyse bu ülkelerde yazılıma yapılan yatırımların çok düşük seviyelerde gerçekleştiği görülecektir.

²⁴⁹ Yoneji Masuda, *Managing In The Information Society: Releasing Synergy Japanese Style*. Basil Blackwell, Oxford, 1990, s. 11 – 14.

²⁵⁰ Tijen Erdut, “Çalışma Yaşamında Esneklik Ve Kurlsızlaştırma”, *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, Cilt: 18, Sayı: 4, Kasım 2003, s. 13.

Tablo 6 – 2004 Yılı Verilerine Göre GSYİH’da Bilgiye Yapılan Yatırımın
Yüzdesel Değerleri

	AR&GE	Yazılım	Yüksek Eğitim	Bilgiye Yatırım	GSYİH içinde Bilgiye Yapılan Yatırımdaki Değişim Oranları (1997-2003)
Portekiz	0,78	0,13	0,83	1,74	0,21
Yunanistan	0,64	0,26	0,96	1,85	0,17
İrlanda	1,19	0,19	0,89	2,27	-0,28
İtalya	1,14	0,57	0,68	2,38	0,38
İspanya	1,12	0,64	0,92	2,68	0,45
Belçika	1,92	0,59	0,90	3,41	0,77
Avustralya	2,21	0,67	0,54	3,43	0,29
İngiltere	1,80	1,01	0,70	3,50	0,22
AB	2,02	0,80	0,79	3,62	0,38
Hollanda	1,84	1,10	0,80	3,75	0,29
Almanya	2,54	0,64	0,73	3,90	0,43
Avusturya	1,81	0,99	1,14	3,94	0,30
Fransa	2,20	1,16	0,95	4,31	0,49
Kanada	2,02	0,83	1,60	4,45	0,54
OECD	2,41	1,08	1,42	4,91	0,69
Danimarka	2,58	1,36	1,16	5,10	1,29
Japonya	3,31	1,19	0,83	5,33	0,98
Finlandiya	3,49	1,31	1,11	5,92	0,72
İsveç	3,98	1,54	0,93	6,44	0,86
A.B.D.	2,74	1,46	2,36	6,56	0,91

Kaynak: OECD Science, Technology and Industry Scoreboard,
<http://lysander.sourceoecd.org/vl=1218310/cl=12/nw=1/rpsv/sti2007/ga1-1.htm>.
(Erişim Tarihi: 20.12.2008)

Tablo 7’de ise bilgi ve iletişim teknolojilerine yapılan yatırımların ülkelerin büyümelerinde 1985 – 2006 ve 2001 – 2006 yılları arasında sahip oldukları değişim oranları verilmiştir. Tabloya göre ülkelerin büyümesinde bilgi ve iletişim teknolojilerinin sahip olduğu pay bakımından yaşanan değişim 2001 – 2006 yılları arasında en yüksek oranlarda Avustralya, Danimarka ve İngiltere’de gerçekleşmiştir. Daha uzun dönem açısından değerlendirildiğinde 1985 – 2006 yılları arasında en büyük değişim sırasıyla İngiltere, Avustralya ve İsveç’te gerçekleşmiştir. Avusturya, İtalya ve İrlanda karşılaştırılan ülkeler arasında her iki dönemde de en düşük değişim oranlarına sahip olan ülkelerdir.

Tablo 7 – Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Ülkelerin Büyüme Oranlarında Sahip Olduğu Katkıları

	2001-2006	1985-2006		2001-2006	1985-2006
Avusturya	-0,01%	0,20%	Kanada	0,33%	0,41%
İtalya	0,18%	0,25%	ABD	0,34%	0,49%
İrlanda	0,20%	0,22%	Finlandiya	0,36%	0,34%
Almanya	0,21%	0,28%	İsviçre	0,37%	0,41%
Portekiz	0,23%	0,36%	Belçika	0,39%	0,44%
Fransa	0,26%	0,31%	Yeni Zelanda	0,41%	0,43%
İspanya	0,29%	0,35%	İngiltere	0,49%	0,58%
İsveç	0,32%	0,54%	Danimarka	0,52%	0,52%
Hollanda	0,33%	0,41%	Avustralya	0,68%	0,57%

Kaynak: OECD Compendium of Productivity Indicators 2008,
http://www.oecd.org/document/5/0,3343,en_2649_29964795_35954629_1_1_1_1,00.html, (Erişim Tarihi: 20.12.2008)

2.3. POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜMLE ETKİLEŞİM HALİNDEKİ DİĞER DİNAMİKLER

Kumar, post-endüstriyel dönüşüm konusundaki farklı kuramların (enformasyon toplumu, post-fordizm, post-modernizm) birbiriyle örtüştüğünü ve aralarındaki farklılığın sadece bir vurgu meselesinden kaynaklanmadığını belirli biçim ve yöntemlerin sürekli olarak yeniden ortaya çıktığını belirtmektedir. Enformasyon teknolojisinin her üç kuramın da merkezinde yer aldığını buna ek olarak küreselleşmenin, ademimerkezileşmenin ve çeşitliliğin tüm kuramlarda bahsi geçen kavramlar olduğunu belirtmektedir²⁵¹.

2.3.1. Post-Fordizm

Fordizm kavramı, genel olarak A.B.D.'de Henry Ford tarafından geliştirilen ve kapitalist endüstriyel üretim sürecinde uygulanan ilkeleri tanımlamak için kullanıldığı belirtilmektedir²⁵². Kavram, Antonio Gramsci tarafından literatüre

²⁵¹ Kumar, Sanayi, s. 53. Benzer bir görüş için bakınız Halil İbrahim Aydın, "Sosyo-Ekonomik Dönüşüm Süreci (Post-Fordizm) Ve Sanayi Ötesi Yaklaşımlar", Kamu-İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 4, 2004, s. 5.

²⁵² Nadir Suğur, "Fordizm, Post-Fordizm Ve Ötesi", Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 1, 1999, s. 134.

kazandırılmıştır²⁵³.

Lipietz, “İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, merkezi maliyeti kitlesel üretim olan yoğun birikim rejiminin²⁵⁴ genelleşebildiğini, zira yeni bir tekelci düzenleme tarzı, üretkenlik kazanımlarına uygun bir kitlesel tüketim artışını teşvik etmekte olduğunu ve bunun bugün Gramsci’yi izleyerek Fordizm dediğimiz büyüme rejimi olduğunu”²⁵⁵ belirtmektedir. Lipietz bu ifadesiyle tarihsel ve kuramsal olarak bağlantılı fakat görelî olarak birbirinden ayrı iki olguyu belirttiğini söylemektedir. Buna göre birinci olgu; “işçinin bilgisinin otomatik makina sistemlerine dahil edilmesi sonucu emek sürecinde sürekli bir teyakkuz haline dayalı bir sermaye birikimi tarzı olarak Fordizmdir. Bu yoğun birikim rejimi, emeğin üretkenliğinin ve kişi başına sabit sermaye hacminin birleşik büyümesiyle karakterize edilir. Bu birikim türünün önkoşulu, ustaların edimlerinin ‘emeğin bilimsel örgütlenmesi’ yöntemiyle sistematize edilmesidir.”²⁵⁶ İkinci olgu ise; “bir düzenleme tarzı olarak, kitlesel tüketimin yoğun birikiminden kaynaklanan üretkenlik kazanımlarına sürekli olarak uyum sağlaması olarak Fordizmdir. Bu uyum, işçilerin hayat tarzlarında muhteşem bir mutasyona, normalleştirilmelerine ve kapitalist birikime entegre olmalarına sebep olmuştur. Bu işçilerin nominal gelirlerinin büyümesine istikrar kazandırmaya ve önde gelen sektörlerdeki büyük firmaların talep dalgalanmalarından bağımsız olarak fiyatlarını idare etmelerine müsait bir üretim yapısında tekellerin oluşmasını sağlayan kurumlar ağı şeklini almıştır.”²⁵⁷

Fordizmin hangi alanları kapsadığının hala tartışılmakta olduğunu belirtilmekle birlikte genel olarak niteliklerinin; üretimin standartlaştırılması,

²⁵³ Bruce – Yearly, s. 111.

²⁵⁴ Lipietz birikim rejiminin, net ürünün tüketim ve birikim arasında tahsis edilmesi sürecinin uzun vadede istikrara kavuşturulmasını tanımladığını; üretim koşulları ve ücretli emeğin yeniden üretiminin koşulları arasında bir bağıntıyı ima ettiğini bunun yanısıra kapitalizm ve diğer üretim tarzları arasındaki bazı bağlantı biçimlerini ima ettiğini belirtmektedir. Lipietz, birikim rejiminin ya yaygın (benzer normlar temelinde üretim ölçeğinin gelişmesini hedefleyen) ya da yoğun (çalışmanın sürekli yeniden örgütlenmesini ve emeğin sermaye tarafından tamamen boyunduruk altına alınmasını hedefleyen) olarak ortaya çıkabileceğini belirtmektedir. Alain Lipietz, “Uluslararası İşbölümünde Yeni Eğilimler: Birikim Rejimleri Ve Düzenleme Tarzları”, Toplum ve Bilim Sayı: 56 – 61, Bahar 1993, Birikim Yayınları, s. 61 – 68.

²⁵⁵ Lipietz, s. 68.

²⁵⁶ Lipietz, s. 69.

²⁵⁷ Lipietz, s. 69.

otomasyon yolu ile kitlesel üretim yapılması, sosyal refah devletinin düzenleyici ve kontrol edici rolü, üretimde merkezi örgütlenme ve taylorist yönetim anlayışı ve vasıf düzeyi düşük işçilerin büyük ölçekli işletmelerde yoğunlaşması olduğunu söylenmektedir²⁵⁸.

“Esnek uzmanlaşma”, “tekno-ekonomik paradigma” ve “düzenleme okulu” yaklaşımlarının hepsinin İkinci Dünya Savaşından 1970’lere kadar geçen dönemde gelişmiş ülkelerdeki ekonomik yapının Fordizm veya bu kavramla özdeş tutulan kitlesel üretim kavramı temelinde tanımladıkları, bunun yanında ekonomik krizin 1960’ların sonu 1970’lerin başında ortaya çıktığı ve “petrol şoku”nun krizin şiddetini arttırdığı fakat nedeni olmadığı konusunda görüş birliği olduğu belirtilmektedir²⁵⁹.

Düzenleme okulunun görüşlerine göre, II.Dünya Savaşı sonrasında sermayenin verimlilik artışıyla ücret artışı arasında bir denge sağlayabildiğini, bu dengenin sağlanmasında sendikaların merkezi bir öneme sahip olduğu belirtilmektedir. Fordizmde, çalışanların örgütlü mücadelesi bastırılmak yerine yasal kurallarla düzenlenmiş, kurumsallaşmış, sendikal mücadele bir toplu pazarlık biçimini almıştır. Düzenleme okulunun kriz tahlilinin özünde, kar haddinin düşme eğilimine dayanarak üretim sürecinin belirleyici rolü üzerine odaklandığı belirtilmektedir²⁶⁰.

Kitlesel olarak üretilen mallara olan talebin doyması, taleplerde ortaya çıkan farklılaşma, teknolojik donanımın üretim konusunda esnekliğe izin vermemesi ve krize bağlı olarak endüstri ilişkileri sisteminin bozulmasının fordizmi olumsuz yönde etkilediği belirtilmektedir²⁶¹.

Ekonomik krizin kendisini öncelikle gelişmiş kapitalist ülkelerde üretim ve üretkenlik artış oranlarındaki düşüşlerde gösterdiği ve bu krizin önceki kapitalist

²⁵⁸ Suğur, s. 135 – 136.

²⁵⁹ Erol Taymaz, “Kriz Ve Teknoloji”, Toplum ve Bilim Sayı: 56 – 61, Bahar 1993, Birikim Yayınları, s. 6.

²⁶⁰ Hacer Ansal, “**Esneklik**: Fordizmden Post-Fordizme Dönüşümün Anahtarı”, Petrol – İş 95 – 96 Yıllığı, s. 648 – 649.

²⁶¹ Suğur, s. 139.

krizlere kıyasla farklı olduğu çünkü üretim artış oranlarındaki ve hatta üretimdeki düşmelere rağmen fiyatlarda bir düşmenin görülmediği belirtilmektedir²⁶². 1970'lerden itibaren bütün ekonomik değişkenler A.B.D. ekonomisinin önemli bir krize girdiğini göstermektedir. Sanayi üretimi ve emek üretkenliği artış oranlarında önemli düşüşler yaşanırken işsizlik ve enflasyon oranları hızla artmış aynı zamanda reel ücretlerin artış oranlarında önemli düşüşler olmuştur²⁶³. 1970'lerde yaşanmaya başlanan krizin gerçekte kitlesel üretime dayalı sanayi gelişme tarzının krizi olduğu belirtilmektedir. Bunun temel nedenleri ise; dayanıklı tüketim malları (otomobil, beyaz eşya gibi) sektörlerinde piyasaların doymaya başlaması, geliri artan tüketicilerin daha çeşitli malları talep etmesi ve bunun yanında ekonomilerin uluslararasılaşması, artan rekabet ve petrol şokunun etkisiyle piyasalardaki belirsizlik ortamı, üretim artış oranlarındaki istikrarsızlık olduğu söylenmektedir²⁶⁴.

1973 – 75 bunalımından sonra, kapitalist ekonomiler, düşük büyüme oranları, yüksek işsizlik ve enflasyon ve A.B.D.'nin egemenliğinin kırılmasıyla belirlenmiş zor bir yeniden yapılanmalar dönemine girmiştir. Karlar üzerindeki baskılara tepki olarak, şirketler yoğun bir teknolojik değişim, üretim tekniklerinin yeniden organize edilmesi, finansal yeniden yapılanma, ürün buluşu ve kitle ve imge üretimine kitlesel yayılmayı içeren bir uyum sürecine girmiştir. Harvey, bu şirketlerin, kapitalist girişimin yeni hedefi olan üretim sistemlerinde esnekliği ve güdümlenmiş pazarlamayı önemsediklerini belirtmektedir²⁶⁵.

1970'lerde ortaya çıkan değişimlerin gerek sağ gerekse sol kesimde yapılan analizlerde örtüştüğü ve iki grubun da benzer tezler geliştirdiği belirtilmektedir. 1980'lerin sonuna doğru değişimleri açıklamak için fordizm – post-fordizm ekseninde açıklamalar getirilmiştir ve bu iki kavram arasındaki temel farklılık olarak da ekonomik esneklik kavramı tartışmalara egemen olmuştur. Bu alanda yapılan çalışmalarda; sermaye birikim rejiminde, üretim sistemlerinde, teknolojiye, emek piyasasında ve iş örgütlenmesinde, hatta devletin üstlendiği işlevler konusunda

²⁶² Taymaz, s. 6.

²⁶³ Taymaz, s. 7.

²⁶⁴ Taymaz, s. 11.

²⁶⁵ Harvey, "Esneklik", s. 84.

irdelenen değişikliklerin en çağdaş yorumlarının hemen hemen tümüyle esneklik kavramı aracılığıyla yapılmaya başlandığı belirtilmektedir²⁶⁶.

Post-fordist gelişmelerin ortaya çıktığı ilk bölge Üçüncü İtalya²⁶⁷ olarak adlandırılan bölge olmuştur²⁶⁸. Kumar, Üçüncü İtalya’da zanaatkarların ve tarımda imeceye dayalı geleneklerin hakim olduğunu ancak bunun yanında atölye ve fabrikaların yeni olduğunu bunların sayısal olarak denetlenen en yeni aletleri kullanan yüksek teknoloji ev sanayileri olduklarını belirtmektedir. Burada üretilen ürünlerin gelişkin ve bilinçli tasarımlara dayandıkları için uluslararası pazarlara girebildiklerini belirtmektedir. Buna ek olarak bu bölgede işsizlik oranlarının İtalya’nın diğer bölgelerine göre daha düşük olduğu ve ücretlerin kuzeydeki büyük işletmelerde çalışanlar kadar iyi olduğunu belirtmektedir²⁶⁹. Ayrıca Üçüncü İtalya’daki yerel yönetimlerin sanayi ağlarının oluşturulmasında büyük rol oynadıklarına, örneğin meslek okulları açarak bölgede vasıflı eleman yetiştirmeye çalıştıklarına ve bunun teknik yenilik yaratma potansiyeli açısından son derece önemli olduğuna dikkat çekilmektedir²⁷⁰.

Üçüncü İtalya’da esnekliğin hayata geçirilmesinin gerisinde yatan nedenler şu şekilde özetlenmektedir; “İtalya’da 1970’lerde kabul edilen iş yasaları istihdam güvencesi sağlıyor ve sendikaların ciddi güçlere sahip fabrika konseyleri kurmalarına izin veriyordu. Yirmi kişiden az işçi çalıştıran küçük firmalar bu yasal düzenlemelerin temel koşullarından muaf tutulmuştu. Bunun yanında bu firmalara katma değer vergisinden ve sosyal sigorta ödemelerinden muaf tutulma gibi

²⁶⁶ Ansal, s. 647.

²⁶⁷ Birinci İtalya; Torino, Milano ve Cenova sanayi üçgeninde yoğunlaşan büyük ölçekli kitlesel üretimin yapıldığı bölgeyi, İkinci İtalya; ekonomik açıdan az gelişmiş güney bölgesini, Üçüncü İtalya ise; ülkenin orta ve kuzeydoğu bölgelerinde yer alan küçük firmalar ve atölyelerin oluşturduğu dinamik alanı ifade etmektedir. Bkz. Kumar, Sanayi, s. 54. Üçüncü İtalya hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Çetin, “Endüstriyel Bölgelerde Sosyal Sermaye ve Güven: Üçüncü İtalya Örneği”, Ege Üniversitesi, Ege Akademik Bakış, 6 (1), s. 74 – 86.

²⁶⁸ Ansal, 1970’lerde Güney Almanya’da da küçük ve orta boy işletmelerin oluşturduğu esnek uzmanlık modellerine yaygın olarak rastlanmakta olduğunu ve bunun daha sonra giderek diğer Batı Avrupa ülkelerine de yayıldığını belirtmektedir. Hacer Ansal, Esnek Üretimde İşçiler Ve Sendikalar

(Post-Fordizm’de Üretim Esnekleşirken İşçiye Neler Oluyor),
http://www.birlesikmetal.org/kitap/kitap_99/1999-3.pdf, s. 13.

²⁶⁹ Kumar, Sanayi, s. 55.

²⁷⁰ Ansal, “Esneklik”, s. 651.

ayrıcalıklar tanınmıştı. Bundan dolayı, büyük işverenler, büyük ölçüde göçmenlerden oluşan vasıfsız emeğin tehdidi altında olduğunu hisseden vasıflı zanaatkarlarla ittifak halinde, üretim işinin büyük kısmını iş yasasının kısıtlamalarına tabi olmaksızın ve sendikaların işyerine girmesine izin vermeksizin halledilebilecek küçük firmaların kurulması ya da var olanların teşvik edilmesi işine giriştiler. Daha büyük firmalar da kaybedilmiş bulunan istihdam esnekliğini yeniden oluşturabilmek için ‘kara ekonominin’ emek piyasasına başvurdular.”²⁷¹

Üçüncü İtalya örneğinde de görüldüğü gibi esneklik kuralsızlaştırmayı beraberinde getirmektedir. Bu dönemde; ekonomik büyümenin sağlanması, yapısal uyumun gerçekleştirilmesi ve istihdamın artırılmasının önündeki en büyük engellerin işgücünü korumaya ilişkin ilke ve kurallardan kaynaklandığı ve esnekliğin sağlanabilmesinin bu konudaki devlet müdahalelerinin en aza indirgenmesine bağlandığı belirtilmektedir. Bu yüzden iş hukukunun emredici kurallarının değişmesi ya da değiştirilmesi yönünde zorlanması gündeme gelmiş “kuralsızlaştırma” uygulamalarının sosyal kamu düzeni uygulamalarının yerine konulması amaçlanmıştır²⁷².

Fordizmden Post-fordizme geçiş olarak gözlemlenen üretim sistemlerinde yaşanan değişimin en önemli hedefinin; esnek işçilerle (çok vasıflı veya çok yer değiştiren), esnek üretim metodlarının (bilgisayar destekli veya robotize) birleştirilerek modern tüketicilerin esnek taleplerine cevap verilmesi olduğu belirtilmektedir²⁷³.

Harvey, esneklik kavramı hakkında literatürde üç ana konum olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki Piore ve Sabel tarafından savunulan görüştür, buna göre; yeni teknolojiler, çalışma ilişkilerinin ve üretim sistemlerinin bütünüyle farklı toplumsal, ekonomik ve coğrafi bir temelde yeniden oluşmasını olanaklı kılmaktadır. İkinci konumdaysa; esneklik fikrinin, (genellikle gerici ve işçi karşıtı olan) bir dizi politik uygulamayı meşrulaştıran son derece etkili bir terim olmakla birlikte, yirminci

²⁷¹ Kumar, Sanayi, s. 57.

²⁷² Erdut, s. 9.

²⁷³ Grint, s. 345.

yüzyıl sonu kapitalizmin örgütlenmesinde gerçekten varolan olgularda güçlü bir ampirik ya da materyalist dayanağa sahip olmadığı belirtilmektedir. Harvey'nin esnek üretime geçiş konusunda ileri sürdüğü fikir üçüncü konumu oluşturmakla birlikte iki uç arasında yer almaktadır. Buna göre; esnek teknolojiler ve organizasyonel biçimler her yerde hegemonik hale gelmemiştir. Fordizm de her yerde hakim olmamıştır. Günümüzün konjonktürüne damgasını vuran, bazı sektörlerde ve bölgelerde yüksek derecede etkinliği olan fordist üretim türü ile zanaat türü paternalist ya da patrikaryal üretim ilişkilerine dayanan ve emek üzerinde tümüyle değişik denetim mekanizmaları içeren daha geleneksel üretim sistemlerinin bir bileşimidir²⁷⁴.

Esneklik; literatürde karşımıza “yalın üretim”, “esnek üretim”, “esnek uzmanlık”, “esnek firma”, “toyotaizm” ve “toplam kalite yönetimi” gibi başlıklar şeklinde çıkmaktadır. Firmalar tarafından uygulanan işgücünde esneklik türleri ise; sayısal esneklik, fonksiyonel esneklik, çalışma süresi esnekliği, ücret esnekliği ve uzaklaştırma stratejileri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sayısal esneklik kavramı, dış esneklik ya da istihdam esnekliği olarak da adlandırılmakta ve firmaların ekonomik ve teknolojik koşullara, piyasalardaki talep değişimine göre işgücü miktarını ve niteliğini kolayca ve hızla belirleyebilmelerini ifade etmektedir. Sayısal esneklik işgücünün çevresel ve çekirdek işgücü olarak bölünmesine neden olmakta ve işverenin işten çıkarma serbestisini genişletmeyi öngörmektedir²⁷⁵. Dışsal esneklik; işletmelerin ürün fiyatı ve siparişin miktarına ilişkin belirsizliklere çevresel koşulları değiştirmeye çalışarak karşı koyma stratejileri olarak ifade edilmektedir. Bu stratejide üretim faktörlerinin maliyetleri değişken kılınarak işletmenin korunması amaçlanmaktadır²⁷⁶. Dışsal esneklik; işgücünün yeni istihdam biçimlerini ve işletmelerin başka işletmelerle yeni ilişki biçimlerini tanımlayan bir kavramdır²⁷⁷.

²⁷⁴ David Harvey, **Postmodernliğin Durumu**. Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 215 – 219.

²⁷⁵ Türk – İş, “Esnek Çalışma”, Petrol – İş 1997 – 99 Yıllığı, s. 892.

²⁷⁶ Erdut, s. 10.

²⁷⁷ Belek, s. 67.

Fonksiyonel esneklik; işgücünün işletme içinde iş yüküne ve üretim metodlarına uyum sağlamak amacıyla değişik işleri yapabilmesi ve çeşitli görevleri üstlenmesi olarak ifade edilmektedir. Fonksiyonel esneklik aynı zamanda iç esneklik olarak da ifade edilmektedir²⁷⁸. İçsel esneklik firmaların rekabet üstünlüğüne zarar verebilecek gelişmeleri etkisiz kılmak amacıyla uygun karşılığın verilmesidir. İçsel esneklikte çevrenin taleplerine uyabilme üretimin sipariş özelliklerine göre düzenlenebilmesine bağlıdır²⁷⁹. Bunun sağlanabilmesi ise işçinin, işyerinde farklı amaçları gerçekleştirebilecek çok yönlü beceri ve alışkanlıklarla donatılması ve bunun için de uygun teknolojilerin ve emek ve teknoloji örgütlenme biçimlerinin kullanılması gerekmektedir²⁸⁰.

Çalışma süresi esnekliği; esnek zamanlı çalışma, vardiyalı çalışma, sıkıştırılmış çalışma haftası, kayan iş süreleri, telafi edici çalışma, çağrı üzerine çalışma, yarı zamanlı çalışma şeklinde gerçekleşmektedir²⁸¹.

Ücret esnekliği; işletmelerin değişen işgücü piyasası ve piyasa ekonomisi şartlarına göre ücret yapısını ve düzeyini ayarlayabilme serbestisi olarak adlandırılmaktadır²⁸².

Uzaklaştırma stratejileri ise; işletmelerin belirli bir hizmetin ya da üretimin yapılmasını işletme dışındaki başka işyerlerinde ya da işletme içinde çeşitli amaçlarla başka işçi çalıştırılması olarak ifade edilmektedir²⁸³.

2.3.2. Küreselleşme

Küreselleşme kavramı son dönemlerde tartışılan bir diğer kavramdır. Küreselleşme kavramını açıklamaya yönelik bir çok tanım bulunmaktadır ancak bu tanımlar arasında ortak bir tanımlama mevcut değildir. Farklı görüş açıları ve bilim

²⁷⁸ Türk – İş, s. 892.

²⁷⁹ Erdut, s. 9.

²⁸⁰ Belek, s. 66 – 67.

²⁸¹ Türk – İş, s. 893.

²⁸² Türk – İş, s. 893.

²⁸³ Türk – İş, s. 894.

dalları kendilerine göre bir küreselleşme tanımı getirmektedirler.

Koray, küreselleşmeyi yeni bir olgu olarak tanımlayanlar arasında kimilerinin bu olguyu daha çok teknolojik gelişmelere bağladıklarını (teknolojik – gerçekçiler), kimilerinin soğuk savaş sonrası Doğu Bloku’nun yıkılması ve serbest piyasa modelinin üstünlüğünün ortaya çıkmasını neden olarak gösterdiğini, böylece piyasa ekonomisinin bir dünya sistemi haline gelmesinin kaçınılmazlığı üzerinde durduklarını (serbest piyasacılar – hiper küreselleşmeciler), kimilerinin de küreselleşmeyi modernite kriziyle ilişkilendirdiklerini (post-modernistler veya liberal plüralistler), kimilerinin ise bugünkü küreselleşmeyi kapitalizmin yeni bir evresi olarak yorumladıkları ve geçmişle bağlantı kurduklarını (neo-marksist yaklaşım) belirtmektedir²⁸⁴.

Giddens, dünyanın önemli bakımlardan artık hemen herkesi etkileyen, gelişen karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin bir sonucu olan tek bir toplumsal sistem haline geldiğini belirtmektedir. Küresel sistemde ülkeler arasındaki sınırları aşan toplumsal, politik ve ekonomik bağların dünyanın neresinde olursa olsun bütün yaşayanları önemli ölçüde etkilediği belirtilmektedir. Giddens’a göre dünya topluluğunun artan karşılıklı bağımlılığını anlatan genel terim, küreselleşmedir²⁸⁵.

Bir başka tanıma göre küreselleşme; dünyada mevcut uluslar arası, ulusal, bölgesel ve yerel katmanlara ait siyasi, ekonomik, sosyal, ekolojik, kültürel ve hatta coğrafi sistemlerin, birbirlerinden farkındalıklarının gün geçtikçe artmasıyla, geçişkenliklerinin ve birbirlerini etkileme güçlerinin de arttığı ve dünya çapında bir farkındalık ve küreye ait olumlu ya da olumsuz gelişmelere bilinçli veya tepkisel cevap verme kültürünün oluştuğu, gelişen bir süreç olarak tanımlamaktadır²⁸⁶.

Erdut, küreselleşmenin toplumsal etkileri olabilen ekonomik, siyasal ve kültürel görünümlere sahip bir kavram olduğunu belirttikten sonra küreselleşmeyi şu

²⁸⁴ Koray, s. 47.

²⁸⁵ Giddens, s. 67.

²⁸⁶ Oğul Zengingönül, Yoksulluk, Gelişmişlik ve İşgücü Piyasaları Ekseninde Küreselleşme. Adres Yayınları, Ankara, 2004, s. 18 – 19.

şekilde tanımlamaktadır; “uluslararası mal ve hizmet ticaretinin artması, doğrudan yabancı yatırım ve kısa dönemli sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, çok uluslu işletmelerin oynadıkları rolün değişmesi, üretim ağlarının uluslararası çapta yeniden organizasyonu, teknolojik yeniliklerin özellikle bilgi teknolojisinin ivme kazanması ve yaygınlaşması ve kuralsızlaştırmanın benimsenmesi ile dünya ekonomisinin bütünleşmesi süreci”²⁸⁷.

Küreselleşmenin esas özelliğinin kapitalizmin uluslararasılaşması ve yeniden yapılanması olduğu belirtilmektedir. Kapitalizmin uluslararasılaşması ile kastedilenin, kapitalizmin hem başta eski sosyalist ülkeler olmak üzere coğrafi anlamda dışsal yayılması hem de başta kamu kesimi olmak üzere bugüne kadar egemen olmadığı sektörleri de kapsayarak içsel yayılması olduğu belirtilmektedir²⁸⁸.

Konumuz açısından küreselleşmenin incelenmesi işgücü piyasalarına yaptığı etkiler ve çalışma ilişkilerine yaptığı etkiler bağlamında değerlendirilecektir. İşgücü piyasalarının küreselleşmesi farklı ulusal işgücü piyasalarının birbirini daha kolay etkilemesi anlamına gelmektedir. Küresel dünyada başarının sınırlarını belirleyen en önemli faktörün uluslararası piyasalara açılmış malların rekabet gücü olduğu belirtilmektedir. Rekabet gücü ise daha çok ucuzluk ve kalite kavramlarını ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla bunlar çalışma hayatının asli boyutlarını ve standartlarını etkilemektedir²⁸⁹.

Küreselleşmenin işgücü piyasalarına olumlu ve olumsuz etkileri bulunabileceği ileri sürülmektedir. Olumlu etkilerinin olabileceğini ileri süren görüşlere göre; küreselleşmenin ekonomik büyümeye yaptığı katkının, yapısal işgücü piyasası düzenlemeleriyle desteklendiği takdirde, hem gelir eşitsizliğini düzelteceği hem de yeni iş olanakları yaratacağı belirtilmektedir. Olumsuz yaklaşımlar ise, gelişmelerin emeğin gücünü ve haklarını daraltıcı ve azaltıcı olduğunu öne

²⁸⁷ Zeki Erdut, Küreselleşme Bağlamında Uluslararası Sosyal Politika Ve Türkiye. Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2002, s. 1 – 2.

²⁸⁸ Seyhan Erdoğan, “Küresel Sendikacılık”, Petrol – İş 2000 – 2003 Yıllığı, İstanbul, 2003, s. 253.

²⁸⁹ Jale Yalınpala, “Küreselleşmenin Emek Piyasası Ve İstihdam Üzerindeki Etkileri”, Küreselleşme, İktisadi Yönelimler Ve Sosyopolitik Karşıtlıklar içinde (Der. Alkan Soyak), Om Yayınları, İstanbul, 2002, s. 264.

sürmektedirler²⁹⁰.

Küreselleşme sürecinin yürütücüsünün büyük çok uluslu şirketler olduğu söylenmektedir ²⁹¹ . Ticaretin artmasını ve doğrudan yabancı yatırımları küreselleşmenin unsurları arasında yukarıda belirtmiştik. Yabancı yatırımı yapan sermaye 1960’ların başında çok uluslu şirketlerin ağırlık kazanmasıyla idari kontrole sahip olmuştur. Doğrudan yabancı yatırımların etkileri şu şekilde ifade edilmektedir; “Doğrudan yabancı yatırımlar mamul mal ticaretine alternatif yan üretim alanları yaratmakta ve montaj faaliyetinde bulunmaktadır. Bu tür yatırımlar gönderen ülkede emek talebini azaltırken bu yatırımı alan ülkede emek talebini arttırmaktadır. Bu, yatırımı alan ülkenn yurtiçi üretiminin, yatırımı yapan ülkenin ihracatının yerini alacağı varsayımına dayanmaktadır. ... Doğrudan yabancı yatırım gönderen ülkenin ihracatının artması emek talebini arttırdığından ihracat yapan endüstrideki ücretler yükselir. Ancak ticaret ve sermaye akışı nispeten nitelikli emek talebini arttırırken, niteliksiz emek talebi düşer. Bu senaryoya göre orta ve yüksek seviyedeki ücretler yükselir, fakat düşük seviyedeki ücretler daha da düşer dolayısıyla bu daha büyük bir gelir eşitsizliği yaratır.”²⁹² Buna ek olarak küreselleşme süreciyle birlikte çok uluslu şirketlerin az gelişmiş ülkelerde yatırım yapmaları bu ülkelerdeki işgücü maliyetlerinin düşük olması yanında kurumsallaşmamış endüstri ilişkileri sistemlerinin bulunmasına bağlanmaktadır²⁹³.

1970’li yıllarda yaşanan ekonomik kriz sonucunda liberal ekonomi politikaları yeniden gündeme gelmiştir. Bunlar gelişmiş ülkelerde makro ekonomik reformlar, gelişmekte olan ülkelerdeyse Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi kurumların zorlamasıyla yapısal uyum programları şeklinde gerçekleşmiştir²⁹⁴. Yapısal uyum programlarıyla devlete sosyal nitelik kazandıran işlevlerin önemli ölçüde zayıfladığı ve hatta ortadan kalktığı belirtilmektedir. Yapısal uyum süreciyle ulus devletin gücü önemli ölçüde zayıflatılmıştır. Bu süreçte; çok uluslu işletmelere

²⁹⁰ Zengingönül, s. 179 – 185.

²⁹¹ Gencay Şaylan, Değişim, Küreselleşme Ve Devletin Yeni İşlevi. İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 221.

²⁹² Yalınpala, s. 268 – 269.

²⁹³ Yalınpala, s. 269 – 270.

²⁹⁴ Sapançalı, s. 73 – 74.

vergi muafiyeti sağlamak, ihracat işleme alanları oluşturmak, serbest ticaret bölgeleri hazırlamak, çalışma standartlarını düşürmek ve sendikal hakları kısıtlamak ulus devletin görevi haline geldiği belirtilmektedir. Bu süreç sonucunda işgücü piyasasında kuralılaşdırma artmış, çalışanlar işletmeler karşısında daha güçsüz bir konuma düşmüş, sosyal koruma önlemleri gerilemiş ve sosyal dışlanma riski artmıştır. Yapısal uyum programları sonucunda işletmelerin özerklikleri artması ve çalışma ilişkilerinin bireyselleşmesi yönünde genel bir eğilimin olduğu belirtilmektedir²⁹⁵.

Çok uluslu işletmelerin üretim ve iş organizasyonuna bağlı olarak işgücü piyasasına uyum sağlama zorunluluğunun işgücü piyasasının iki katman halinde bölünmesine neden olduğu belirtilmektedir. Bu bölünme sonucunda ortaya çıkan birincil katman çekirdek işgücü olarak da adlandırılan işgücü piyasasında ürün ve süreçte yenilik yapan kesimdir. İkincil işgücü piyasası ise çok sayıda çalışanın yer aldığı, çok uluslu işletmenin talep ve teknolojiye değişime koşut olarak başvurulmuş çevresel işgücünden oluşmaktadır²⁹⁶.

Çekirdek işgücü; tam zamanlı, sürekli statüye sahip ve işletmenin uzun vadeli geleceği için önem taşıyan çalışanlardan oluşmaktadır. Bu çalışanlar; iş güvencesi, yükselme ve yeni beceri edinme şansı daha yüksek olan, göreceli olarak yüksek emeklilik, sigorta ve diğer haklara sahiptir. Bu gruptan kendini sürekli değişen koşullara uydurma kapasitesine, esnekliğe ve gerekirse coğrafi akışkanlığa açık olması beklenmektedir²⁹⁷.

Çevresel işgücüye sayısal esneklik uygulamalarına maruz kalan grubu ifade etmektedir. Çevresel işgücünün esnekliğinin, işgücü piyasasının işleyişini gözetim altında tutan ve aşırılıkları sınırlandıran çok sayıda denetimi kaldırma, devlet müdahalesini azaltma ve kuralılaşdırmayla eş anlamlı olduğu ifade edilmektedir²⁹⁸. Çevresel işgücü iki farklı gruptan oluşmaktadır. Bunlardan ilki; büro işi, sekreterlik,

²⁹⁵ Sapanca, s. 76 – 77.

²⁹⁶ Zeki Erdut, “**Liberal** Ekonomi Politikaları Ve Sosyal Politika”, Çalışma Ve Toplum Dergisi, Birleşik Metal – İş Yayınları 2004/2, s. 16.

²⁹⁷ Sapanca, s. 90 – 91.

²⁹⁸ Sapanca, s. 91.

rutin işler ve daha az vasıflı bedensel işler gibi işgücü piyasasında her an bulunabilecek vasıflara sahip tam zaman çalışan personelden oluşur ve bu grubun mesleki yükselme olanakları daha düşüktür, bu grup yüksek bir işgücü devir hızı özelliğini gösterir. İkinci çevresel grup; yarım zaman çalışanları, ihtiyaç oldukça istihdam edilenleri, sabit süreli sözleşmeyle çalışanları, geçici işçileri, taşeron işçilerini, kamu sübvansiyonuyla çalıştırılan stajyerleri kapsar. Bu grup daha büyük sayısal esnekliğe konu olmaktadır ve ilk çevresel gruptan daha düşük iş güvencesi olanaklarına sahiptir²⁹⁹.

Küreselleşme ve neoliberal ekonomi politikaları, iş ilişkilerini bireyselleştirmekte, esnek çalışma biçimlerinin gelişimine neden olmakta, iş hukukunun belirli mekanizmalarının ademimerkezileşme eğiliminin ortaya çıkmasına neden olmakta, yasa koyucu, sosyal politikaların denetleyicisi ve işveren olarak devletin rollerinin azalmasına neden olmaktadır³⁰⁰.

Küreselleşme bağlamında işgücü piyasaları karşılıklı olarak bağımlı hale gelmektedir. Bu bağımlılığın mübadelelerin serbestleştirilmesi ve doğrudan yabancı yatırımların arttırdığı rekabet nedeniyle eşitsizlikleri de beraberinde getirdiği belirtilmektedir. Eşitsizlik, bir yandan gelişmiş ülkelerle ucuz ve nitelikli işgücüne ve teknolojik kapasiteye sahip gelişmekte olan ülkeler arasındaki ticaret, diğer yandansa gelişmekte olan ülkelere yönelen doğrudan yabancı yatırımlar gelişmiş ülkelerde toplu işten çıkarmalara, işletmelerin kapatılmasına ve dolayısıyla işsizliğe yol açtığı ifade edilmektedir³⁰¹. Gelişmekte olan ülkeler bakımından artan uluslararası rekabete uyum sağlayabilmek için maliyetleri azaltmada ücretlerin temel değişken faktör olarak ele alındığı, rekabetin sadece istihdam düzeyini değil ücretleri de olumsuz yönde etkilediği ifade edilmektedir³⁰².

²⁹⁹ Harvey, Postmodernliğin, s. 174.

³⁰⁰ Z. Erdut, "Liberal", s. 16.

³⁰¹ Z. Erdut, Küreselleşme, s. 20 – 21.

³⁰² Hasan Ejder Temiz, Küreselleşmenin Sosyal Boyutları Ve Türkiye Açısından Etkileri. Birleşik Metal – İş Yayınları, İzmir, 2004, s. 107.

2.4. POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜMÜN DİĞER ALANLARA ETKİLERİ

2.4.1. Aile

Hage ve Powers, ailenin her zaman sosyal dönüşümde girdapın merkezinde bulunduğunu söylemektedirler. Endüstri toplumlarında aile hayatı; otoriter karar verme, cinsiyete dayalı işbölümü, rutin ve tekrarlanan görevlere kayda değer zaman ayrılmasına bağlılığa dayanmaktadır. Endüstriyel dönemde kötü ebeveyn çocuklarını kirli ve buruşuk giyindiren ebeveynken iyi ebeveyn bunun tam tersi olarak görülürdü. Post-endüstriyel toplumda iyi bir ebeveyn olmanın anlamı yeniden tanımlanmaktadır. İyi bir ebeveyn artık rutin zorunlulukları yerine getiren kişi değil, çocuklarıyla kaliteli zaman geçiren kişidir. Kaliteli zaman ise, çocuklarındaki özgünlüğe duyarlı olmak ve bunu kısır ve önceden programlı bir şekilde yapmak yerine doğaçlama olarak yapmaktır. Eşler arasındaysa birbirini “dinleme” ön plana çıkmaktadır. Rutin fiziksel görevlerden, “dinleme”, “duyarlı olma” ve “kaliteli zaman geçirme” şeklinde aile rollerinde gerçekleşen bu değişimin ortaya çıkmasının gerisinde otomasyon sürecinin iş yerini dönüştürmesi yatmaktadır³⁰³.

Post-endüstriyel aile hayatı iş hayatında yaşanan örgütsel değişikliklere paralel olarak gerçekleşmektedir. İlk olarak, ebeveynlik günümüzde artık daha çok bir takım girişimi halini almıştır. Bu çalışmada biyolojik ebeveynlerin yanında üvey ebeveynler, geniş ailenin üyeleri, çocuk bakıcıları, öğretmenler, psikologlar, sosyal çalışmacılar ve diğer profesyonel yardımcılar yer almaktadır. İkinci olarak, günümüzde çocuk büyütme daha önce olduğundan daha yaratıcı bir eylemdir. Bu, bireylerin ihtiyaçlarına ve yeni sosyal baskılara sürekli uyum sağlamayı gerektirmektedir. Üçüncü olarak, her iki cinsiyetten ebeveynlerin çoğunluğu part-time olarak çalışmaktadır. Kadınlar, çocukları küçük olsa bile işgücüne katılmaktadır. Bunun sonucu olarak da otuz yıl öncesinden farklı olarak – babanın çalıştığı ve annenin evde kaldığı durum - çalışma çocukların hayatına zorla girmektedir ve onları etkilemektedir. Dördüncü olarak, günümüzde bir çok insan

³⁰³ Hage – Powers, s. 14.

evde kısmi - süreli olarak çalışmaktadır. Bu durum ya işyerlerindeki esneklik uygulamalarından kaynaklanmaktadır ya da bu kişilerin evden idare edebildikleri bir işe sahip olmasının sonucudur. Sonuncu olarak post-endüstriyel çalışmanın yaptığı gibi görevler problem çözmeyi içerdiğinden insanlar bu görevleri düşüncelerinde evlerine getirmektedirler³⁰⁴.

Yukarıdakilere ek olarak yeni aile biçimleri tasnif edilmiş ve tanımlanmıştır. Bunların arasında; tek eşlilik, birlikte yaşayan çiftler, tek ebeveynli aileler, çok ebeveynli aileler, hiç evlenmemiş çocuk evlat edinmiş bekar insanlar, iki çalışanlı aileler ve iş paylaşan eşlere tanık olmaktadır. Günümüzde geleneksel aile bir kural değildir iyi ya da kötü yeni aile biçimleri onun yerini almaktadır³⁰⁵.

1970'lerin başından itibaren elektronik teknolojilerinin kullanımının ev ve işyerini dönüştürmeye başladığını aynı zamanda cinsiyet rollerinin de önemli değişikliklere maruz kaldığı belirtilmektedir. 1980'lerin sonunda kadınlar üniversite öğrencilerinin çoğunluğunu meydana getirmektedir. 1998 yılında çocuk sahibi kadınların %80'e yakını işgücüne dahildir ve bunların %64'ü okul öncesi yaşta çocuk sahibidirler. Boşanma oranları 1980'lerde zirveye ulaşmış ve hala yüksek bir seviyededir. Kadınlar boşanmaların %90'ında velayet sahibi taraf durumundadırlar. A.B.D.'de evlilik öncesi doğum oranları tüm zamanların en yüksek seviyesindedir. Starbuck, tüm bu gelişmelerin Amerikan aile yapısını karı – koca'dan oluşan aileden (conjugal), annenin aile reisi olduğu tek ebeveynli aileye (matrifocal) doğru bir değişime yönlendirdiğini belirtmekte ve eğer bir post-endüstriyel aile biçimi varsa bunun anne merkezli aile olduğunu söylemektedir³⁰⁶.

Refah devletlerinde aileyi geçindiren erkeğin gelirini korumak önemli bir amaç olduğu belirtilmektedir. Endüstri toplumunda aile istikrarı ve iki ebeveynli hane halkı gerçeği neredeyse bir kural olarak görülmekteydi. Bununla ifade edilmek istenen aileyi geçindiren erkeğin gelir akışının güvence altına alınmasıdır. Refah

³⁰⁴ Hage – Powers, s. 15.

³⁰⁵ Hage – Powers, s. 26.

³⁰⁶ Gene H. Starbuck, "Is There A Post-Industrial Family Form?", <http://home.mesastate.edu/~starbuck/pifamfrm.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.12.2008), s. 7.

devleti neredeyse herkese ulaşabilme yeteneğine sahiptir. Bunun sonucu olarak da sosyal birleşmenin yüksek seviyede sağlanması ve istikrarın sürdürülmesi bu dönemin tipik özellikleri olarak belirtilmektedir³⁰⁷.

Post-endüstriyel toplumların varlığına neden olan sosyo – ekonomik dönüşümlerle – hizmet sektörü ve kadınların yoğun bir şekilde işgücüne dahil olması – yeni sosyal riskler arasında bağlantı kurulmaktadır. Yeni sosyal riskler; aile ve çalışma hayatının bağdaştırılması, tek ebeveynlik, hasta veya sakat aile bireylerine sahip olmak, düşük ya da güncel yeteneklere sahip olmak ve yetersiz sosyal güvenlik kapsamına sahip olmaktır. Kadınların iş hayatına girmesiyle ev ve çocuk bakımıyla ilgili işlerin dışsallaştırılması gerekmektedir. Bunlar ya devlet tarafından sağlanmaktadır ya da piyasadan satın alınmaktadır. Bu bağlamda karşılaşılan zorluklar hayal kırıklıkları ve önemli refah kayıplarına neden olabilmektedir. Örneğin uygun çocuk bakım imkanlarından yararlanamayan ebeveynler çalışma saatlerini azaltma eğiliminde olacaktır. Bunun sonucu olarak aile ve çalışma hayatının bağdaştırılması yeni bir sosyal risk olarak ortaya çıkmaktadır. Tek ebeveynlik durumu giderek artan oranlarda görülmektedir. Aile ve çalışma hayatının bağdaştırılması tek ebeveynli aileler için daha fazla önem arz etmektedir. Kadınların işgücü piyasasına katılmasıyla engelli ya da yaşlı aile üyelerinin bakım hizmetlerinin dışsallaştırılması gerekmektedir. Düşük yeteneğe sahip bireyler düşük katma değere sahip hizmet sektöründe çalışmaktadır ya da işsizdir. Düşük ya da güncel olmayan yeteneklere sahip kişiler büyük refah kaybı riskine sahiptirler. Yeni kariyer profillerinin işgücü piyasasında bulunması eğer emeklilik sistemleri adapte edilmezse otuz kırk yıl sonra yaşlı insanlar için yoksulluk problemine neden olacaktır. Atipik kariyer yapısına sahip olmak yetersiz sosyal güvenlik kapsamı riskini ve bunun sonucu olarak refah kaybının ortaya çıkacağını göstermektedir³⁰⁸.

³⁰⁷ Giuliano Bonoli, “Modernising Post-War Welfare States. Explaining Diversity In Patterns Of Adaptation To New Social Risks”,
<http://www.kent.ac.uk/wramsoc/conferencesandworkshops/conferenceinformation/berlinconference/modernisingpostwarwelfarestates.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.12.2008), s. 1.

³⁰⁸ Bonoli, s. 3 – 5.

2.4.2. Kentleşme

Modern ve post-endüstriyel şehirleri birbirinden ayıran özellikler Whiterick tarafından tablo yardımıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Tabloda Kentsel yapı, kentsel yönetim, planlama, mimari ve toplumun yapısının modern dönemdeki ve post-endüstriyel dönemdeki durumu incelenmiştir. Bu durum Tablo 8’de belirtilmiştir.

Tablo 8 – Modern ve Post-Endüstriyel Şehirlerin Özellikleri

	Modern	Post-Endüstriyel
Kentsel Yapı	homojen fonksiyonel ve sosyal bölgeler, baskın iş bölgesi, arazi değerlerinin derece derece değişen azalması	kaotik, çok düğümlü yapı, itibar ve gösterişli merkezler, geniş yoksulluk alanları, yüksek teknoloji koridorları, banliyö ötesi büyümeler
Kentsel Yönetim	yönetimsel-sosyal amaçlarla kaynakların yeniden dağıtımı, başlıca hizmetlerin kamu tarafından karşılanması	girişimci - kaynakların hareketli uluslararası sermaye ve yatırımların dikkatini çekme amaçlı kullanımı
Planlama	bütünsel şehir planlamacılığı, sosyal amaçlar için alanların düzenlenmesi	sosyal amaçlardansa estetik amaçlar için dizayn edilmiş uzamsal parçalar
Mimari	fonksiyonel, biçimlerin kitle üretimi	biçimlerin karışımı, gösterişli, mirasın kullanımı
Toplum	sınıf ayrımları, sosyal ve etnik gruplar arasında büyük derecede homojenlik	yüksek şekilde parçalanmış, yaşam şekli ayrımları, yüksek derecede sosyal kutuplaşma, tüketim kalıplarına göre ayrılmış gruplar

Kaynak: M. E. Witherick, The Urban World, s. 29’den düzenlenmiştir.

Post-endüstriyel şehrin özellikleri arasında endüstriyel şehre göre daha parçalı bir modele sahip olduğunu söylenmektedir. Ortaya çıkan bu yeni şekli en iyi açıklayan kavram kentsel mozaiktir. Bu bir şeyin çok küçük çeşitli parçalardan oluştuğunu ifade etmektedir. Bu mozaik aynı zamanda düzenli ve gevşektir. Merkezi bir motife sahip değildir. Post-endüstriyel şehrin bir diğer özelliğini olarak odaklanmanın ve genel ahenkin kaybolması ifade edilmektedir. Buna ek olarak post-

endüstriyel şehirde, şehrin ticaret merkezi olması durumu önemini kaybetmiştir³⁰⁹.

Şehirlerin bir yığın olduğu, varlık nedenlerinin insanları ve etkinlikleri biraraya getirmek ihtiyacı olduğu söylenmektedir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde şehirlerin gelecekteki biçimlerini etkileyecek iki eğilim olduğu ve bunların; imalattan bilgi sürecine geçiş ve iletişim teknolojilerindeki ilerleme olduğu belirtilmektedir. Post-endüstriyel şehrin aslında şehir olmayacağı, insanların müstakil evlerde yaşayacağı söylenmektedir. Ancak buna ek olarak şehirlerin sadece ekonomik etkinliklerin sebebi olmadığı, insanların görüşmek için bir araya geldikleri yerler olduğu ekonomik gerekçeler zayıflarken şehirlerin sosyal yararlarının gelecek yıllarda ilgi çekeceği belirtilmektedir³¹⁰.

Portogeshi, modern hareketi ideolojik miras olarak gören gelişmiş endüstriyel şehirlerin ideolojinin ve planın denetimi ve bürokratik devletin ekonomik gücünün amacı arasındaki çözülmüş çelişkiyi tecrübe ettiğini belirtmektedir. Post-endüstriyel şehrin, fikir ayrılıklarının ancak bunun yanında büyük araçlar ve demokratik güçlerin işbirliğinin bir ürünü olacağını ifade etmektedir³¹¹.

Post-endüstriyel şehirlerin; üretim yerine uygulama ve hizmetlerle, kas gücü yerine entellektüel kapasiteyle, yoğunlaşmış fabrikalar yerine yayılmış ofis çevreleriyle ilgilendiği belirtilmektedir³¹². Bazı yazarlara göre endüstriyel şehir yapısı günümüzde eski ve kirlenmiş bir yapıyı ifade etmektedir. Post-endüstriyel şehirlerin ise; eski yerine yeni, üretim yerine tüketimi, kirlilik ve çalışma yerine gösteri ve oyunu ön plana çıkarttıkları söylenmektedir³¹³.

2.4.3. Organizasyon

Post-endüstriyel toplum; bilgi, düzensizlik ve karmaşada hızlanan artışla

³⁰⁹ M. E. Witherick, The Urban World. Stanley Thornes (Publishers) Ltd., Cheltenham, 1999, s. 28.

³¹⁰ John R. Short, An Introduction To Urban Geography. Routledge, Norfolk, 1984, s. 20.

³¹¹ Portogeshi, s. 72 – 73.

³¹² Richard Marshall, “Contemporary Urban Space-Making At The Water’s Edge”, Waterfronts in Post-Industrial Cities içinde (Der. Richard Marshall), Spon Press, London, 2001, s. 8.

³¹³ Lisa Benton Short – John Rennie Short, Cities and Nature. Routledge, New York, 2008, s. 77 – 79.

nitelendirileceği ve buna göre post-endüstriyel örgütler niteliksel olarak endüstriyel dönemin örgütlerinden farklı olmak zorunda olacakları belirtilmektedir. Bu niteliksel farklılıklar en çok karar alma, yenilikçilik ve bilginin kazanılması ve dağıtımında fark edilebilir olacağı belirtilmektedir³¹⁴.

Post-endüstriyel düzende işletmenin alacağı şekil hakkında şunlar belirtilmektedir; “düzensiz çevre, örgütler için karmaşık problemler ve fırsatlar yaratmaktadır, bu problemler ve fırsatlar örgütte akılların bir araya getirilmesi girişimiyle tanınmakta ve bilgi sistemleri tarafından desteklenmektedir ve örgütler bilgi sistemleri tarafından desteklenen karar alma süreçleriyle tepkilerine hızlı bir şekilde karar vermektedir”³¹⁵.

Akademik ve popüler işletme literatüründe işletmelerin değişimi için çağrılarının bulunduğu, dönüşümlerle örgütlerin post-kapitalist, post-modern, post-endüstriyel ya da sürdürülebilir toplum tezlerine uyum sağlaması gerektiği belirtilmektedir. Rekabet edebilen ve çağa uygun örgütlerin; hiyerarşik açıdan daha düz, daha katılımcı örgütsel yapılara sahip ve yüksek seviyede esneklik ve cevap vermeye uyum için adapte olabilen örgütler olarak tanımlandığını belirtilmektedir³¹⁶.

Standart bir üründe ya da ölçülebilen bir hizmette uzmanlaşmamış bir işletmenin tek bir yol ve bir amaç seçemeyeceği ve seçmemesi gerektiği söylenmektedir. Bu işletmelerin etkinlik ve kaynaklarını çeşitli yöntem ve hedefler arasında dağıttığı belirtilmektedir. Hem devlette hem de işletmelerde her etkinliğin bir uzmanlar eliti tarafından yönlendirildiği ifade edilmektedir³¹⁷.

Sennett, modern esneklik biçimlerinde gizli olarak varolan iktidar sisteminin üç öğeden oluştuğunu belirtmektedir. Bunlar; kurumların kökten dönüşümü,

³¹⁴ George P. Huber, “The Nature and Design of Post-Industrial Organizations”dan aktaran Alfs T. Berztiss, *Software Methods For Business Reengineering*. Springer, New York, 1996, s. 12.

³¹⁵ Berztiss, s. 12 – 13.

³¹⁶ Leslie H. Brown, “Organizations For 21st Century? Co-operatives And New Organization Forms Of Organization”, *Canadian Journal Of Sociology*, Volume: 21, No:1, 1997, s. 71.

³¹⁷ Richard L. Simpson, “Beyond Rational Bureaucracy Changing Values And Social Integration In Post-Industrial Society”, *Social Forces*, Vol. 51, No. 1, 1972, s. 4.

üretimde esnek uzmanlaşma ve iktidarın merkezileşme olmadan yoğunlaşmasıdır³¹⁸. Sennett, hiyerarşinin az olduğu ağ tipi işletmelerde insanlar arasında ne kadar çok boşluk, yan yol ve kestirme yol varsa, insanların hareket etmesinin daha kolay olacağını ifade etmektedir. Ağdaki belirsizlikler hareketliliği teşvik eder; birey diğerlerinin görmediği fırsatları değerlendirebilir, merkezi otoritenin boşluklarından faydalanabilir. Geleneksel bürokratik bir piramitteki açık seçik terfi mevkilerinin aksine, bu tür bir organizasyondaki boşlukların fırsat alanları olduğu ifade edilmektedir³¹⁹. Ancak bu tipteki firmalarda toplam kazancı, hiyerarşinin her noktasına dağıtacak bir bürokratik sistem olmayınca, bütün ödüller en güçlü olanların eline geçer; sınırların belirsiz olduğu bir kurumda, bazı insanlar her şeyi ele geçirecek bir konumda bulunur. Böylece esnek sistemin, kazanan hepsini alır piyasası aracılığıyla eşitsizliği arttıracığı belirtilmektedir³²⁰.

Tablo 9 – Endüstriyel ve Post-Endüstriyel Organizasyonlar

Endüstriyel Organizasyon	Post-Endüstriyel Organizasyon
1. Hiyerarşik otoritenin örgüt içerisinde tamamen ayrı bir varlık olarak açık hatlara sahip olması	1. Hiyerarşik ayrımların seviyelendirilmesi ve örgüt içindeki sınırların bulanıklaşması
2. Fonksiyonel uzmanlaşmayla birbirinden ayrılan birimler	2. Birimler arasında entegrasyonu sağlamak amacıyla birimlerin birbirinin içine girmesi; departmanlar ve meslekler gibi yapısal bileşenlerin bozulması
3. Açık kuralların düzenli uygulamasına dayanan kararlar	3. Kurallarla bağlı olmayan ve uzlaşmalar yoluyla alınan kararlar
4. İşe alma ve terfinin eğitime dayanması, bilgiye önem verilmesi	4. İşe alma ve terfinin çalışanların meslek için hissettiklerine ve takım içindeki çalışma yeteneğine bağlı olması, yaratıcılığa önem verilmesi
5. Aynı çalışma biriminde yaşam boyu istihdam	5. Esnek çalışma takımlarına görev kaydırması
6. Çalışanlar ya da bütün olarak örgüt yerine ofisin mülkiyetindeki yazılı kayıtlar	6. Örgüt içinde bilgiye açık erişim
7. Bir kaç ideal örgüt tipi	7. Yüksek teknolojiye sahip küçük firmalar, ortak girişim ve kar merkezlerini içeren farklı yapılanmalar

Kaynak: Jerald Hage – Charles H. Powers, Post-Industrial Lives: Roles And Relations In The 21st Century, SAGE Publications, Newbury Park, 1992, s. 6.

³¹⁸ Richard Sennett, **Karakter** Aşınması. Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 49.

³¹⁹ Sennett, Karakter, s. 88.

³²⁰ Sennett, Karakter, s. 94.

Hage ve Powers, post-endüstriyel örgütlerde; yaratıcılık, yenilikçilik ve takım çalışmasının ön plana çıkan kavramlar olduğunu belirtmektedir³²¹. Endüstriyel ve post-endüstriyel organizasyonlar arasındaki farklılığı Tablo 9 yardımıyla açıklamaya çalışmışlardır.

Tablo 9'a göre post-endüstriyel örgütlerde; hiyerarşi bulanıklaşmış, örgüt içindeki birimler ve meslekler arasındaki ayırım azalmış, kararların alınması konusunda kurallara aşırı bağlı kalmak yerine uzlaşma ön plana çıkmış, esnek çalışma takımlarıyla bireylerin örgüt içindeki hareketliliği artmış ve bilgiye açık erişim önem kazanmıştır.

2.4.4. Sendikal Yapı

Post-endüstriyel toplum düşüncesinin; sanayi toplumundaki sendikalara ilişkin temel nitelikleri değiştirdiği belirtilmektedir. Post-endüstriyel dönüşümle; sendikaların işçilerin haklarını savunan ve menfaatlerini koruyan kurumlar olmaktan uzaklaştıkları belirtilmektedir. A.B.D.'de sendikaların beyaz yakalı ve profesyonel işçileri organize etme başarısızlığının 1950'lerden 1960'lara geçerken farkedildiği belirtilmektedir. Bunun nedeni olarak da bu işçilerin sendika düşüncesine, doğuştan muhalif olmaları gösterilmektedir³²².

Üretimden hizmet sektörüne geçiş, banliyöleşme ve işletme içinde çalışanların rollerindeki değişikliğin tarihsel kollektif hareketten bir kopuşa neden olduğu belirtilmektedir³²³. Bir çok uluslararası sendikanın internetin önemini anladıkları ve etkin bir duruş yarattıkları söylenmektedir. İnternet sayesinde sendikaların geçmiştekine göre daha fazla iletişim kapasitesine sahip oldukları daha ulaşılabilir bir durumda oldukları ve dünyayla kurdukları bağlantıda sansürsüz bir iletişim kanalı haline geldikleri belirtilmektedir. Buna ek olarak bir çok açıdan

³²¹ Hage – Powers, s. 76 – 77.

³²² Nelson Lichtenstein, State Of The Union: A Century Of American Labor. Princeton University Press, New Jersey, 2002, s. 216.

³²³ Anthony M. Townsend, “Solidarity.com? Class And Collective Action In The Electronic Village”, Information Technology and the World of Work içinde (Der. Daphne G. Taras, James T. Bennett, Anthony M. Townsend), Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 2004, s. 118.

sendikaların işyerindeki eğilimleri ve çalışanların duyarlılığını analiz etmede ve iletişim kurmada daha fazla teknik potansiyele sahip oldukları ifade edilmektedir. Bu durumun sendikaların son kırk yılda kaybettikleri üyelerini geri kazanmada nasıl bir etkide bulunacağı konusunda sendikaların elektronik kasabanın yeni sosyal yapılarından yararlanıp yararlanamayacağına bağlı olduğu belirtilmektedir³²⁴.

Masuda, endüstri toplumunda sendikaların sosyal değişim için bir güç ve iş uyuşmazlıklarını bir silah gibi kullanarak işçi hareketlerini genişletme amacıyla varolduklarını belirtmektedir. Bilgi toplumundaysa sosyal değişimin arkasında yatan gücün vatandaşlık hareketleri olacağı ve bu hareketin silahınınsa dava etme ve katılımcı hareketler olacağı ifade edilmektedir³²⁵.

Harvey ise, 1970'lerin ortalarından itibaren sendikaların, radikal siyasi partilerin ve sol hareketlerin genel olarak etki ve meşruiyetlerini bazı durumlarda da amaçlarının açık anlamlarını kaybettiklerini söylemektedir. Harvey, bu dönemde “yeni toplumsal hareketler” olarak adlandırılan; çevreci, feminist, pasifist, anti-ırkçı ve “Üçüncü Dünyacı” hareketlerin insan özgürleşmesinin aktörleri olarak işçi sınıfına alternatif gibi gözükerek siyasi bilinç üzerinde önemli etkide bulunduklarını belirtmektedir³²⁶. Bu konu hakkında post-endüstriyel teorisyenlerden Touraine'in de benzer görüşlere sahip olduğu belirtilmektedir. Ona göre; çevreci, anti – nükleer hareketler ve kadın hakları hareketleri merkezi sosyal aktörler olarak işçi hareketinin yerini almıştır. Ancak bu tartışmaların 1980'lerde popüler olduğu günümüzde o kadar belirgin olmadığı ifade edilmektedir. Yeni sosyal hareketlerin yeniliğini kaybettiği, işçi hareketlerinin ise canlılığını koruduğu söylenmektedir³²⁷.

İskandinav ülkelerinde post-endüstriyel hizmet çalışanlarının neredeyse tamamen sendikalaştığı, A.B.D.'nin kuzeyinde ise organize olmuş çalışanların özel sektör ve kamu sektörüne göre farklılık gösterdiği belirtilmektedir. Kamu sektörü

³²⁴ Townsend, 125 – 126.

³²⁵ Masuda, s. 9.

³²⁶ David Harvey, “**Esneklik**: Tehdit Mi Yoksa Fırsat Mı?”, Toplum ve Bilim Sayı: 56 – 61, Bahar 1993, Birikim Yayınları, s. 85 – 86.

³²⁷ Shaun Wilson, *The Struggle Over Work: The End Of Work And Employment Alternatives For Post-Industrial Societies*. Routledge, London, 2004, s. 46.

tipik olarak yüksek bir şekilde sendikalaşmışken, özel sektörde sendikalaşma neredeyse yoktur. Dolayısıyla kamu sektörü hizmetleri iyi iş olarak görülürken özel sektör, kötü iş olarak algılanmaktadır. Buna ek olarak kamu sektörü sendikalarının zayıf olduğu ya da bulunmadığı yerlerde (örneğin A.B.D.’nin Güneyi) kamu sektöründeki işlerle ilgili olumlu çağrışımların da zayıf olduğu ya da bulunmadığı belirtilmektedir³²⁸.

Esping - Andersen ve diğerleri, istihdam eğilimlerinin endüstri ilişkilerinin doğasından etkilendiğini, Almanya ve İskandinavya gibi sendikaların güçlü, merkezileşmiş bir yapıda ve ulusal düzeyde pazarlık yaptığı ülkelerde istihdam çıktılarının; sendikaların zayıf, yerel ve parçalanmış bir yapıda bulunduğu Kuzey A.B.D. gibi ülkelere farklı olacağını belirtmektedirler. Hizmet sektöründe sendika kapsamındaki farklılıkların dikkate değer olduğu belirtilmektedir. Esping - Andersen ve diğerleri, inceledikleri ülkeler arasında bir uçta çok güçlü sendikalaşmanın olduğu Norveç ve İsveç’in bulunduğunu diğer taraftaysa sendikalaşmanın çok zayıf olduğu A.B.D.’nin bulunduğunu söylemektedirler³²⁹.

Gelişmiş ülkelerdeki otomotiv ve tekstil sektörlerinin ya daha etkin ve sermaye yoğun bir hale geldiği ya da bu sektörlerde gerçekleşen üretimlerin daha düşük maliyete sahip ülkelere kaydırıldığı belirtilmektedir. Yaşanan bu endüstriyel değişim, demografik değişime ve işgücü piyasalarında yeniden yapılanmalara neden olmuştur. Bu yapısal değişimden sendika üyeliği iki şekilde etkilenmiştir. Firmaların küçülmesiyle geleneksel sendikalaşmış işgücü azalmış ve daha az sendikalaşma eğiliminde olan kadınların istihdamı artmıştır. Dolayısıyla sendikalar hem varolan üyelerini korumak hem de yeni üyeler kazanmak zorunda kalmışlardır³³⁰.

Çalışanları sosyal risklere karşı koruma amacıyla kurulmuş olan sendikaların, post-endüstriyel refah devletlerinde yeni sosyal risklerle yüzleşen grupları temsil etmekte ve bu gruplara uyum sağlamakta yetersiz kaldıkları belirtilmektedir. Eski

³²⁸ Wallace Clement ve John Myles, *Relations Of Ruling: Class And Gender In Postindustrial Societies*, McGill – Queens University Press, Canada, 1994, s. 247.

³²⁹ Esping - Andersen ve diğerleri, s. 33 – 34.

³³⁰ Wilson, s. 131.

sosyal risk grupları; geleneksel endüstriyel mavi yakalı işgücü, iyi korunan kamu sektörü çalışanları, ayrıcalıklı ancak genellikle daha az temsil edilen özel sektördeki beyaz yakalı işgücü ve mevcut durumu destekleyen yaşlı çalışanlar olarak ifade edilmektedir. Yeni sosyal risk gruplarına ise; gençler, işsizler, düşük vasıflı işgücü, kadınlar ve esnek çalışanlar dahil edilmektedir. Günümüzde sendikaların bu grupları temsil etmede sıkıntı yaşadığı belirtilmektedir³³¹.

2.4.5. Piyasa İlişkileri

Tüketim toplumu; tüketimin, temel gereksinimlerin tatmin edilip edilmediği göz önünde tutulmadan toplumun sürekli olarak tüketimde bulunmaya özendirildiği toplum biçimi olarak tanımlanmaktadır. Kapitalizmin bu yeni evresinde teknolojik gelişmelerle birlikte bireylerin ihtiyaçlarının çeşitlendiği ve farklılaştığı bunun yanında mal ve hizmetlerin ömürlerinin kitlesel ölçekte kısaldığı ifade edilmektedir. Bu durum sadece gelişmiş ülkeleri değil küreselleşmeyle birlikte gelişmekte olan insanları da etkilemektedir. Bu durumun tüm insanlığın türdeş bir tüketim kültürünün müşterilerini oluşturduğu tek bir dünya pazarı oluşturma hedefinin bir sonucu olduğu söylenmektedir. Bu toplum biçiminde insanlar yeterli düzeyde gelir sahibi değillerse bu pazara ulaşmaları söz konusu olmamaktadır³³².

Ekonomik ve finansal bir sistem olarak kapitalizmin en önemli amacının yatırılan kapitalden kar elde etmek olduğu söylenmektedir. Dolayısıyla tüketimin, modern kapitalizmin şimdiye kadar olduğu şekilde devam edebilmesinde önemli bir bütünleyici unsur olduğu belirtilmektedir³³³.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi tüketimin sağlanabilmesi için toplumdaki bireylerin yeterli düzeyde gelir sahibi olmaları gerekmektedir. 1945 – 1975 yılları arasında refah devletinin altın çağı olarak kabul edilen dönemde Keynezyen ekonomi

³³¹ Bernhard Ebbinghaus, “Trade Union Movements in Post-Industrial Welfare States”, The Politics of Post-Industrial Welfare States: Adapting Post-War Social Policies to New Social Risks içinde (Der. Klaus Armingeon ve Giuliano Bonoli), Routledge, New York, 2006, s. 123 – 126.

³³² Sapanca, s. 139.

³³³ Robert Bocock, Tüketim, Dost Kitabevi Yayınları, 2005, Ankara, s. 43.

politikalarıyla ücret ve çalışma koşulları iyileştirilmiştir³³⁴. Keynes’e göre kitlesel işsizlik sorunu işgücü arzı problemi değil talep sorunudur, işsizlik ödenekleri ve devletin iş yaratmak amacıyla yarattığı yatırımlar soruna çözüm olabilecektir³³⁵. Keynezyen talep yönetiminin amacının daha adil ve eşitlikçi bir toplum yaratmak olduğu belirtilmektedir. Uygulanan politikalar sonucunda, öncelikle yüksek bir büyüme sağlanmış, istihdamın artması sağlanmış, ücret ve çalışma koşulları iyileştirilmiştir. Hızlı ekonomik büyüme refah devletleri için maddi kaynak yaratmış ve bunun sonucunda sağlık, sosyal güvenlik, eğitim ve konut gibi alanlarda önemli gelişmeler yaşanmıştır³³⁶. Ancak 1970’li yıllarda yaşanan petrol krizleri yaygın bir ekonomik durgunluk yaratırken, üretim maliyetleri ve faiz oranlarının yükselmesi mali krizlere neden olmuş ve bu dönem sonrasında istihdam – işsizlik olguları temel ekonomik ve sosyal sorunlar olarak karşımıza çıkmıştır³³⁷.

Küreselleşmeyle birlikte artan rekabet ortamının neredeyse her ülkede ücretlilerin kazanılmış hakları üzerinde baskı yarattığı ve gerilemelere yol açtığı sonuç olarak da küçük bir çekirdek işgücü dışında tüm ücretlilerin çalışma koşullarında ciddi bir kuralsızlaşmaya, esnekleşmeye, enformelleşmeye, standartsızlaşmaya, örgütsüzleşmeye neden olduğu ifade edilmektedir. Günümüzde gelişmiş ülkelerde bile işsizliğin arttığı, sendikalaşmanın gerilediği ve toplu pazarlıklarda tavizler istendiği ve kazanılmış hakları korumanın giderek zorlaştığı belirtilmektedir³³⁸.

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinin insanlara daha fazla boş zaman ve daha çok reel gelir sağlayacağını daha önce belirtmiştik³³⁹. Buna ek olarak post-endüstriyel dönüşüm süreciyle endüstri toplumunun kişilik tipini temsil eden püritanın, farklı bir kişilik tipine dönüşmeye başladığı belirtilmektedir. Mikro-elektronik devrimin, finans piyasalarındaki spekülasyonların ve medyanın

³³⁴ Özdemir, s. 154.

³³⁵ Özdemir, s. 154.

³³⁶ Özdemir, s. 154.

³³⁷ Ahmet Selamoğlu, “İstihdam Politikaları, Esneklik Arayışı ve Etkileri”, Petrol – İş 2000 – 2003 Yıllığı, İstanbul, 2003, s. 164.

³³⁸ Meryen Koray, “Küreselleşmeye Eleştirel Bir Bakış Ve Yeni Bir Küresel Anlayışın Ve Örgütlenmenin Kaçınılmazlığı”, Petrol – İş 2000 – 2003 Yıllığı, İstanbul, 2003, s. 63.

³³⁹ Bkz. s. 8.

beraberinde taşıdığı kültürün daha fazla üretmek için daha fazla çalışmanın gerekliliğine olan inancı ortadan kaldırdığı ifade edilmektedir³⁴⁰.

Günümüzde gelişmiş toplumlarda insanların sadece yaşamlarını sürdürebilmek için değil, tüketim mallarını almaya güçleri yetsin diye çalıştıkları ve reklamı yapılan malların tamamının herkes tarafından alınmasa bile insanların çalışmalarının hedefi ve ödülü olarak işlev gördüğü belirtilmekte ve tüketicinin günümüzde gerçeküstü, sembolik bir düzeye eriştiği, satınalma eylemi kadar satın alma fikrinin de çalışanlarda bir güdü haline geldiği ifade edilmektedir³⁴¹.

Baudrillard'a göre; “çağdaş kapitalizmin temel sorunu karın azamileştirilmesiyle üretimin rasyonelleştirilmesi arasındaki çelişki değil, potansiyel olarak sınırsız bir üretkenlikle ürünlerin piyasaya sürülmesi zorunluluğu arasındaki çelişkidir. Bu aşamada yalnızca üretim aygıtının değil aynı zamanda tüketim talebinin de; yalnızca fiyatların değil, aynı zamanda bu fiyata talep edilecek olanın da denetlenmesi sistem açısından yaşamsal hale gelir. Bunun sonucu ya bizzat üretim aşamasından önceki (piyasa yoklaması, piyasa araştırması) ya da sonraki (reklam, pazarlama, göze hoş görünür kılma) kanallarla tüm karar gücünü müşteriden alıp güdülemek için işletmeciyeye vermektir.”³⁴²

2.5. POST-ENDÜSTRİYEL DÖNÜŞÜM SÜRECİNİN ÇALIŞMA ETİĞİNE ETKİLERİ

2.5.1. İstihdamın Değişen Yapısı

Küreselleşme, Postfordizm ve Post-Endüstriyel dönüşüm süreci istihdamın yapısını değiştirmiştir. Bunlar birbirine bağlı ve içiçe geçmiş değişimlerdir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra petrol krizlerine kadar geçen süre refah devletinin altın çağı olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde standart istihdam ilişkileri egemen olmuştur. Standart istihdam ilişkisi, genellikle çalışanın bir işverene bağlı olarak tam süreli

³⁴⁰ Bozkurt, s. 83.

³⁴¹ Bocock, s. 57.

³⁴² Jean Baudrillard, Tüketim Toplumu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004, s. 82.

çalıştığı ve yasal güvencelerden yararlandığı bir ilişkiyi ifade etmektedir. Bu istihdam biçiminde istihdam edilme süresinin sınırlı olmayıp süresiz olduğu ifade edilmektedir. 1945 – 1975 döneminde istihdamda çalışanlar açısından sosyal koruma ve örgütlenme gibi konularda yüksek düzeyde yasal ve kurumsal güvenceler söz konusudur. Standart istihdam modelinden farklı olan istihdam biçimleri standart dışı ya da eğreti istihdam olarak adlandırılmaktadır. Standart dışı istihdam biçimleri son otuz yılda ortaya çıkmış ve hızla yaygınlaşmıştır. Bu biçimler arasında; kısmi süreli çalışma, geçici çalışma, belirli süreli çalışma, mevsimlik çalışma ve kendi hesabına çalışma sayılmaktadır. Bu istihdam biçimlerinin yüksek düzeyde güvencesizlik, istikrarsızlık, belirsizlik ve değişkenlik içerdikleri belirtilmektedir³⁴³.

Son yıllarda istihdamın yapısında yaşanan bir diğer gelişme de kadınların giderek artan oranlarda işgücüne katılmasıdır. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde kadınların işgücü piyasasına daha fazla katılımı cinsiyete dayalı ayrımcılığın azaldığı anlamına gelmemektedir. Mesleki dağılımın kökten değişmediği ve çoğu ülkede kadınların düşük ücretli ve gelir güvencesinden yoksun ve uygun olmayan çalışma koşullarında çalıştığı belirtilmektedir. Kadınların, ekonominin en az korunmuş sektörlerinde yoğunlaştığı ifade edilmektedir³⁴⁴.

Tablo 10’da kısmi süreli istihdamın toplam istihdama olan oranı ve kadınların kısmi süreli istihdamının yüzdesel değerleri verilmiştir. OECD ortalamasına göre 2007 yılı değerlerine göre ülkelerde gerçekleşen istihdamın %15.4’ü kısmi süreli istihdamdır ve aynı yıl için bu istihdam %72.8 oranında kadınlardan oluşmaktadır. 2007 yılı verilerine göre toplam istihdam içinde kısmi süreli istihdamın en yüksek oranda gerçekleştiği ülke %36.1’le Hollanda’dır, bu ülkede kısmi süreli istihdamın %75.4’ü kadınlardan oluşmaktadır. Kadınların kısmi süreli istihdamda en yüksek düzeyde istihdam edildiği ülke 2007 yılı değerlerine göre %93’le Lüksemburg’dur, bu ülkede 2007 yılı için kısmi süreli istihdamın toplam istihdamın içindeki payına baktığımızda %13.1 olduğunu görürüz. Ekonomilerinin içinde çok yer almasa da kısmi süreli istihdamın neredeyse tamamının kadınlardan oluştuğu görülmektedir.

³⁴³ Hasan Ejder Temiz, “Eğreti İstihdam: İşgücü Piyasasında Güvencesizliğin Ve İstikrarsızlığın Yeni Yapılanması”, Çalışma ve Toplum Dergisi, Birleşik Metal – İş Yayınları, Sayı: 2, 2004, s. 55 – 56.

³⁴⁴ Z. Erdut, “Liberal”, s. 22.

Tablo 10 – Toplam İstihdamda Kısmi Süreli İstihdamın Yeri ve Kısmi Süreli İstihdam İçinde Kadınların Oranı

	Toplam İstihdamın Oranı Olarak Kısmi Süreli İstihdam					Kadınların Kısmi Süreli İstihdam İçindeki Payı				
	1994	2004	2005	2006	2007	1994	2004	2005	2006	2007
Avustralya		23.8	24.5	24.4	24.1		72.2	73.1	72.1	71.6
Avusturya		15.4	16.0	17.3	17.2		86.9	84.4	83.1	83.5
Belçika	14.6	18.9	18.5	19.3	18.3	81.8	81.3	81.7	81.1	81.2
Kanada	18.9	18.5	18.3	18.1	18.2	68.9	68.8	68.6	68.1	68.0
Çek Cumhuriyeti	3.6	3.1	3.3	3.3	3.5	67.7	72.9	72.8	72.8	72.3
Danimarka	17.3	17.3	17.6	18.1	17.7	69.4	64.5	63.8	66.2	62.8
Finlandiya	8.9	11.3	11.2	11.4	11.7	62.8	63.3	63.6	62.9	63.7
Fransa	13.8	13.3	13.4	13.3	13.4	78.6	80.7	79.2	78.8	80.3
Almanya	13.5	20.1	21.8	22.0	22.2	87.1	82.8	81.4	81.2	80.7
Yunanistan	7.8	6.0	6.1	7.5	7.8	59.1	68.9	69.5	67.0	67.9
Macaristan		3.3	3.2	2.7	2.8		67.7	70.5	70.4	68.6
İzlanda	22.6	16.6	16.4	16.0	15.9	78.3	75.0	76.2	74.2	72.7
İrlanda	13.5	19.3	19.6	19.9	20.3	70.3	80.3	80.2	78.7	79.6
İtalya	10.0	14.8	14.6	14.9	15.1	72.6	77.1	79.0	78.4	78.5
Japonya	15.4	18.1	18.3	18.0	18.9	71.1	71.4	71.8	72.4	71.5
Kore	4.5	8.4	9.0	8.8	8.9	61.3	59.0	57.9	58.5	58.9
Lüksemburg	10.7	13.2	13.9	12.7	13.1	88.6	91.9	93.2	93.1	93.1
Hollanda	28.9	35.0	35.7	35.5	36.1	76.8	76.0	76.3	75.5	75.4
Yeni Zelanda	21.0	22.0	21.7	21.3	22.0	76.1	73.6	74.8	74.4	72.6
Norveç	21.5	21.1	20.8	21.1	20.4	80.6	74.1	74.6	73.5	72.9
Polonya		12.0	11.7	10.8	10.1		65.7	66.5	67.0	67.0
Portekiz	9.5	9.6	9.8	9.3	10.0	71.3	67.0	67.9	65.8	66.1
Slovak Cumhuriyeti	2.7	2.8	2.6	2.5	2.6	72.0	69.0	69.2	70.0	74.0
İspanya	6.4	8.5	11.3	11.1	10.9	75.5	81.0	78.9	79.3	79.8
İsveç	15.8	14.4	13.5	13.4	14.4	76.8	69.5	67.1	67.3	65.0
İsviçre	23.2	34.9	25.1	25.5	25.4	83.3	82.1	82.6	81.2	81.3
Türkiye	8.8	6.6	5.8	7.9	8.4	61.0	59.4	59.4	58.6	59.7
İngiltere	22.4	24.0	23.5	23.4	23.4	82.7	78.3	77.8	77.6	77.4
A.B.D.	14.6	17.3	18.0	18.0	18.1	80.1	78.9	78.4	78.1	78.0
OECD Toplam	12.3	15.1	15.3	15.2	15.4	73.2	72.5	73.2	72.9	72.8

Kaynak: OECD Employment Outlook 2008, s. 352’den düzenlenmiştir.

Kadınların kısmi süreli istihdamda en düşük seviyede istihdam edildikleri ülke 2007 yılı verilerine göre %58.9’la Kore’dir, bu ülkede kısmi süreli istihdamın toplam istihdama oranı %8.9’dur. Genel olarak değerlendirildiğinde kısmi süreli istihdam eski Doğu Bloğu ülkelerinde (Çek Cumhuriyeti, Slovak Cumhuriyeti ve Macaristan) %4’ün altındadır, Güney Avrupa ülkelerinde (İspanya³⁴⁵, Portekiz,

³⁴⁵ İspanya’da 2005, 2006 ve 2007’de %10’un üzerinde gerçekleşmiştir.

Yunanistan ve Türkiye) ise bu oran %10'un altındadır.

Tablo 11'de görüldüğü gibi kadınların işgücüne katılım oranının 2007 yılı itibarıyla en yüksek olduğu ülkeler sırasıyla; İzlanda, İsveç, Norveç ve Danimarka'dır. En düşük katılım oranları ise sırasıyla Türkiye, Meksika, İtalya ve Kore'de görülmektedir. 2007 yılı için OECD ortalaması %61.2'dir. Genel olarak değerlendirildiğinde bütün ülkelerde yıllar itibarıyla kadınların işgücüne katılım oranları artmaktadır. Ancak kadınların istihdamının büyük bir bölümü kısmi süreli istihdam olarak gerçekleştirilmektedir.

Tablo 11 – OECD Ülkelerinde 15 – 64 Yaş Arası Kadınların İşgücüne Katılım Oranları

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Avustralya	65.4	66.0	66.3	67.1	66.9	68.4	68.9	69.4
Avusturya	61.8	62.3	63.7	64.3	64.2	65.6	67.0	67.8
Belçika	56.6	54.5	55.4	55.8	57.7	59.5	58.9	60.2
Kanada	70.4	70.8	72.1	73.2	73.4	73.1	73.5	74.3
Çek Cumhuriyeti	63.7	63.2	62.8	62.5	62.2	62.4	62.3	61.5
Danimarka	75.9	75.0	75.9	74.8	76.1	75.1	76.7	76.4
Finlandiya	72.1	72.5	72.7	72.1	72.0	72.9	73.2	73.9
Fransa	61.7	61.8	62.1	63.7	64.0	64.3	64.5	65.0
Almanya	63.3	63.8	64.2	64.5	65.8	66.9	68.5	69.4
Yunanistan	49.7	48.8	51.0	52.1	54.1	54.6	55.0	55.1
Macaristan	52.6	52.4	52.7	53.9	54.0	55.1	55.5	55.1
İzlanda	83.3	83.1	82.2	83.9	81.8	83.4	84.2	83.6
İrlanda	55.7	56.0	57.2	57.4	57.8	60.2	61.3	63.0
İtalya	46.3	47.3	47.9	48.3	50.6	50.4	50.8	50.7
Japonya	59.6	60.1	59.7	59.9	60.2	60.8	61.3	61.9
Kore	52.0	52.8	53.5	52.9	54.1	54.5	54.8	54.8
Lüksemburg	51.7	52.0	53.5	53.5	55.8	57.0	58.2	55.4
Meksika	41.0	40.4	41.0	40.6	43.0	43.2	44.5	45.3
Hollanda	65.2	65.9	66.4	67.3	67.8	68.6	69.4	71.1
Yeni Zelanda	67.5	68.4	69.0	69.2	69.6	70.8	71.4	71.8
Norveç	76.5	76.4	76.7	75.8	75.7	75.4	75.6	76.5
Polonya	59.9	59.9	58.9	58.4	58.2	58.3	56.8	56.5
Portekiz	63.8	64.5	65.0	65.6	67.0	67.9	68.4	68.8
Slovak Cumhuriyeti	63.2	63.7	63.2	63.5	62.9	61.5	60.9	60.7
İspanya	52.9	51.6	53.7	55.7	57.7	59.1	61.1	62.3
İsveç	76.4	77.1	77.1	76.8	76.6	77.7	77.7	78.2
İsviçre	71.7	73.3	73.9	74.1	73.9	74.3	74.7	75.0
Türkiye	28.0	28.5	29.5	28.1	27.0	26.5	26.7	26.6
İngiltere	68.9	68.9	69.3	69.2	69.6	69.6	70.3	69.8
A.B.D.	70.7	70.4	69.3	69.7	69.2	69.2	69.3	69.1
OECD	59.3	59.4	59.6	59.7	60.1	60.4	60.8	61.2

Kaynak: <http://stats.oecd.org/WBOS/index.aspx>, 28.02.2008 tarihinde düzenlenmiştir. (Labor Force Statistics by sex and age, Labor force participation rate)

Avrupa ülkeleri arasında kısmi süreli istihdamın yapısında farklılıklar gözlenmektedir. Bunun ardında yatan nedenlerin şunlar olduğu belirtilmektedir³⁴⁶;

- kadınların işgücü piyasasına katılım oranları
- ekonomik etkinliklerin yapısı (özellikle hizmet sektörünün önemi)
- kısmi süreli istihdama ilişkin yasal düzenlemeler (iş, sosyal güvenlik ve toplu iş hukuklarında)
- devletin, işçi ve işveren sendikalarının istihdam politikaları çerçevesinde kısmi süreli istihdama karşı tavırları.

2.5.2. Çalışmanın Geleceği

Literatürde çalışmanın sonunun geldiğine ya da çalışma sürelerinin kısaltılması gerektiğine, tam istihdam toplumundan farklı bir toplumun şekillendiğine ilişkin tartışmalar bulunmaktadır. Bunların genel olarak çıkış noktası yukarıda da bahsettiğimiz gibi refah devletinin altın çağında gerçekleşmiş olan standart istihdam ilişkisinin ortadan kalkması ve standart dışı istihdam biçimlerinin ortaya çıkmasıdır.

Ulrich Beck bu konuda ne kadar yazar varsa o kadar senaryo bulunduğunu söylemektedir. Hazırladığı tabloyla çalışmanın geleceği hakkındaki senaryoları özetlemiştir.

Tablo 12 – Çalışmanın Geleceğine İlişkin Senaryolar

	Umut	Başarısızlık
Bilime Dayanan Bilgi Teknolojileri	Çalışma Toplumundan Bilgi Toplumuna Geçiş	Çalışma Olmadan Kapitalizm
Küreselleşme	Dünya Piyasası - Neoliberal İşlerin Mucizesi	Çalışmanın Sabitleşmiş Konumu - Küreselleşme Riski
Ekolojik Krizler	Sürdürülebilir Çalışma	Küresel Ayrım
Bireyselleşme	Serbest Meslek Sahipliği - Güvencesizliğin Özgürlüğü	Çalışmanın Bireyselleşmesi - Toplumun Parçalanması

Kaynak: Ulrich Beck, The Brave New World Of Work. Polity Press, Cambridge, 2000, s. 37.

³⁴⁶ Harald Bielenski, “New Patterns Of Employment In Europe”, Labour Market Changes And Job Insecurity içinde Der. Jane E. Ferrie, Michael G. Marmot, John Griffiths ve Erio Zigliyo, WHO Regional Publications, European Series: No: 81, 1999, s. 19.

Tabloya göre ilk senaryo çalışma toplumundan bilgi toplumuna geçiştir. Bu modelde tarihsel süreç içinde genellikle makinaların insanların yerini alacağı korkusunun aksine bir umut vardır. Küresel bilgi çağı çalışmanın görünümünü değiştirmektedir. Sabit bir yere bağlı olan vasıfsız işçilerin yerini yüksek hareketlilik yeteneğine sahip bilgi işçileri almaktadır. Ancak sonuçta, herkesin yaşamak için bir iş bulma fırsatına sahip olacağı farklı bir çalışma toplumu şekillenecektir. Bu yeni toplumun en belirgin özelliği bilginin ekonomik kaynak olarak merkezi bir öneme sahip olacağıdır ve çalışma yerine bilginin sosyal refahın kaynağı olacağı ve bilgi işçilerinin toplum içinde ayrıcalıklı bir yere geleceği savunulmaktadır³⁴⁷.

İkinci senaryo çalışma olmadan kapitalizmdir. Buna göre, teknolojik olarak gelişmiş kapitalizm yüksek ücretli ve güvenceli tam zamanlı işlerin sayısını azaltmaktadır. Böyle bir senaryoda kitlesel işsizlik olacağı ve toplumun işe sahip olanlar ve olmayanlar arasında kutuplaşacağı ve bunun demokrasi için tehlike arz edeceği belirtilmektedir³⁴⁸. Bu görüşün en önemli savunucularından biri Jeremy Rifkin'dir. Ona göre, işsizlik ve eksik istihdam Kuzey Amerika, Avrupa ve Japonya'da gün geçtikçe artmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin de artan bir şekilde teknolojik işsizliğe maruz kaldıkları belirtilmektedir. Rifkin, önceki endüstriyel teknolojilerin işgücünün fiziksel gücünün yerini aldığı ancak yeni bilgisayar temelli teknolojilerin insanların beyninin yerini alma yolunda olduğunu belirtmektedir³⁴⁹. Endüstri çağıının köle işgücünü sona erdirdiği, erişim çağıının ise kitlesel ücretli işgücünü sona erdireceği ifade edilmektedir³⁵⁰. Rifkin, bir çok ekonomistin hizmet sektörü ve beyaz yakalı çalışanlarla ilgili umutlu olduğunu gelecekte bu alanlarda milyonlarca insan için iş imkanı yaratılabileceğini söylediklerini fakat otomasyon ve değişim mühendisliğiyle işgücünün bu alanlardan da uzaklaştırıldığını, yeni düşünen makinelerin zihinsel görevlerin pek çoğunu daha hızlı yapma yeteneğine sahip olduğunu belirtmektedir³⁵¹.

³⁴⁷ Beck, s. 38 – 40.

³⁴⁸ Beck, s. 43.

³⁴⁹ Jeremy Rifkin, *The End Of Work: The Decline Of The Global Labour Force And The Dawn Of The Post-Market Era*. Tarcher/Penguin, New York, 2004, s. 5.

³⁵⁰ Rifkin, xxiii.

³⁵¹ Rifkin, s. 9.

Üçüncü senaryo neoliberal ekonomi politikalarının mucizeler yaratacağı üzerine kurulmuştur. İşgücü piyasaları düşünüldüğünde A.B.D., Norveç, Yeni Zelanda, Portekiz ve Hollanda'nın başarılı olduğu, bu başarının arkasındaysa düşük mali engeller ve sosyal katılımlar, yüksek düzeyde yatırım, düşürülmüş ücretler, çok az sayıda grevlerin olması ve kısmi süreli istihdamın büyük orana sahip olması gösterilmektedir³⁵².

Dördüncü senaryo, çalışmanın sabitleşmiş konumu üzerine kurulmuştur. Buna göre; sermaye elektronik araçlarla saniyeler içinde yer değiştirebilirken, çalışan insanların hareketliliği aile ve yerel bağlar, kurumlar, kanunlar ve kültür, siyaset ve güvenlik, korumacı hareketler ve yabancılara düşmanlık tarafından sert bir biçimde sınırlandırılmıştır. Avrupa Birliğinde, üye ülkeler arasında işgücünün serbest dolaşımı kanun tarafından güvence altına alınmış olsa bile sadece ulusal çalışma nüfusunun %2'si farklı bir üye devlet bünyesinde istihdam edildiği belirtilmektedir³⁵³.

Çalışmanın geleceği hakkındaki beşinci senaryo, ekolojik ekonomik mucize ve sürdürülebilir çalışma söyleminden hareket etmektedir. Sürdürülebilir kalkınma; “bugünün gereksinimlerini, gelecek kuşakların gereksinimlerini karşılama yeteneğinden yoksun bırakmadan kalkınma”³⁵⁴ olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlamaya göre, sürdürülebilir kalkınma sadece doğanın korunması ya da ekolojisyeme dikkat edilmesinden daha fazlasıdır. Sosyal gelişimin ve sosyal dönüşümün yeni modellerini içermektedir. Kavramın iki merkezi görünümü; ülkeler, kuşaklar ve cinsiyetler arasında ekonomik büyüme ve eşitliktir. Sürdürülebilir ekonomide çalışmanın asıl odaklanması üretimden; bakım, tamir ve diğer hizmetlere kaymaktadır. Çalışmanın yeni “sürdürülebilir” alanlarının güneş-yoğun ve zaman-yoğun olacağı, ancak aynı zamanda teknolojik olarak gelişmiş ve yüksek düzeyde ademi merkezileşmiş olacağı belirtilmektedir. Bu senaryoda etkinlik ve yetenek profili modern bilgi ve iletişim teknolojilerinin ekolojik ekonomi ve etkinlikler için

³⁵² Beck, s. 44.

³⁵³ Beck, s. 46.

³⁵⁴ Sürdürülebilir kalkınma kavramının tanımı ilk kez 1987 yılında Brundtland Raporu olarak da bilinen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Komisyonu raporunda yapılmıştır.

kullanımına ayarlanacağı ifade edilmektedir³⁵⁵.

Çalışmanın geleceğine ilişkin senaryolardan altıncısının küresel ayırım³⁵⁶ olduğu belirtilmektedir. Bu senaryoda daha çok kadınların işgücüne katılımı ve enformel sektörlerde çalışmaları, zengin ve fakir arasında artan eşitsizlikler, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkeler üzerindeki egemenliğinden bahsedilmektedir. Bu senaryoya göre eşitsizliklerin artmasından dolayı; çatışmaların ve meşrulaşma problemlerinin, ekolojik ve iç savaşların batı demokrasilerinde ortaya çıkabileceği öne sürülmektedir³⁵⁷.

Yedinci senaryoya göre, 1970’lerden itibaren eğitimin genişlemesinin, genel zenginleşmenin ve temel siyasal ve sosyal hakların uluslararasılaşmasının geniş bir bireyselleşmeye neden olduğu belirtilmektedir. Bu senaryoda hem bireysel hayatlar hem de şirket politikaları için normal çalışma durumu bozulmaya başlamıştır ve farklılaşma ve güvencesizliğin ekonomi politiği devlet tarafından güvence altına alınmış sosyal güvenliğin ekonomisinin yerini almaya başlamıştır. Bu senaryoda daha çok bireylerin kendi hesabına çalışması hem kendi işçileri hem de işverenleri olması durumundan bahsedilmektedir³⁵⁸.

Beck’in belirttiği sekizinci senaryo çalışmanın bireyselleşmesi ve toplumun parçalanmasıdır. Bu senaryoya göre hayatın ve çalışmanın bireyselleşmesi çakıştığında ve birbirini pekiştirdiğinde toplum parçalara ayrılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Ağ toplumunun şartları altında sermaye küresel olarak işbirliği yaptığı halde, işgücü bireyselleşmiştir. Beck’e göre farklı sermayedarlarla çeşitli çalışan sınıflar arasındaki çatışma, sermaye akışının yalın mantığıyla insan varoluşunun kültürel değerleri arasındaki daha temel bir karşıtlığı içine almaktadır. Bu senaryoda daha çok eğreti istihdam biçimleri vurgulanmaktadır. İtalya ve İspanya gibi Güney

³⁵⁵ Beck, s. 48 – 49.

³⁵⁶ Küresel Ayırım(Global Apartheid) kavramı; eşitsizlikleri ve farklılıkları arttıran, temel insan haklarına, servete ve güce erişimde ayrımcılığa neden olan azınlık egemenliğine dayanan uluslararası bir sistem olarak tanımlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Charles Mutasa, “Global Apartheid And African Debt Crisis”, <http://www.afsc.org/AfricaLifeOverDebt/ht/a/GetDocumentAction/i/43866>, (Erişim Tarihi: 14.02.2009).

³⁵⁷ Beck, s. 50 – 52.

³⁵⁸ Beck, s. 53.

Avrupa ülkelerinde enformel çalışmanın toplam istihdam içinde büyük paya sahip olduğu ve bu eğilimin şu anda neoliberal reform politikalarını uygulayan İngiltere ve A.B.D. için gerçekleşmekte olduğu belirtilmektedir³⁵⁹.

Şimdiye kadar incelediğimiz senaryolar ücretli çalışmayı toplumun merkezine yerleştirmiş senaryolara göre çalışmanın gelecekte alacağı biçime ilişkindi. Buna ek olarak Beck'in de yukarıda verdiğimiz tablonun dışında incelemiş olduğu iki senaryo daha mevcuttur. Bunlar çok etkinlikli toplum ve boş zaman toplumuna ilişkin senaryolardır.

Beck, etkinlik toplumu kavramının ücretli çalışmaya bir atıfta bulunduğunu ancak burada ücretli çalışmanın; aile çalışması, ebeveyn çalışması, kendi için çalışma, gönüllü çalışma ve politik etkinlikler gibi diğer etkinlikler arasında bir etkinlik biçimi olarak sayıldığını ifade etmektedir. Çalışma toplumundan çok etkinlikli topluma geçiş için bir çok durumun yerine getirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bunlar sadece çalışma yerlerinde, kanun ve politikalarda gerçekleştirilecek değişikliklerden çok insanların kafalarında gerçekleşmesi gereken değişikliklerdir. En başta, sosyal kimlik ve statünün sadece insanın mesleğine ve kariyerine dayandığı fikri terk edilmek zorundadır³⁶⁰.

Çok etkinlikli toplumun en önemli savunucularından Andre Gorz, zamanın serbestleştirilmesi kavramına vurgu yapmaktadır. Şimdiye kadar çalışma süresinin aşırı ölçüde farklılaşmış biçimde azaltıldığı bazı çalışanlar için sınıra indiği ve bazı çalışanlar içinse değişmediği söylenmektedir. Gorz'a göre bu farklılaşmanın sebebi işe alınma ve işten atılmada aşırı seçkinciliktir³⁶¹. Toplumsal üretimin gitgide daha az "çalışma" talep ettiğinden ve gitgide daha az ücret dağıttığından ücretli iş aracılığıyla kendine düzenli ve yeterli bir gelir sağlamanın zorlaştığı sermayenin bu durumu iş yetersizliği olarak adlandırdığı, bundan kurtulmanın "iş yaratmak" yoluyla değil, toplumsal olarak zorunlu olan tüm işi ve toplumsal olarak üretilen tüm

³⁵⁹ Beck, s. 55 – 56.

³⁶⁰ Beck, s. 58.

³⁶¹ Gorz, İktisadi, s. 229.

zenginliği daha iyi dağıtmak olduğu ifade edilmektedir³⁶². Çalışma süresinin genel olarak azaltılmasının birbirinden ayrılmaz iki hedefli bir toplum tercihinine denk düştüğü belirtilmektedir. Gorz'a göre bunlar; 1) herkes çalışabilsin ve çalışmasında ifade edilemeyen kişisel potansiyelini geliştirebilsin diye herkesin daha az çalışması ve 2) nüfusun çok daha büyük bir bölümünün sürekli gelişmeyi ve yenilenmeyi sağlayacak nitelikli, karmaşık, yaratıcı, sorumlu mesleki görevlere girebilmesidir³⁶³. Çalışma süresinde yaşanacak indirimin zamanın; gün, hafta, yıl veya faal yaşam boyunca serbest bırakılmasına neden olacağı belirtilmektedir³⁶⁴. Gelir kaybı olmaksızın çalışma süresinin azaltılması bir önlem olarak değil izlenecek bütünlüklü bir politika olarak anlamak gerektiği vurgulanmaktadır. Çalışma süresinin azaltılmasında varolan işleri ve kaynakları yeniden dağıtmak değil, giderek daha az çalışma gerektiren ama daha çok zenginlik yaratan bir süreci, dinamiği içinde yer alarak yönetmenin söz konusu olduğu belirtilmektedir³⁶⁵. Gorz, herkesin çalışabileceği ama iktisadi bir hedef yönünde daha az çalışabileceği bir serbest zaman toplumu projesinin, bugünkü tarihsel gelişimin mümkün anlamı olduğunu ifade etmektedir. Bu projenin toplumsal hareketin farklı bileşenlerine bir bütünlük ve birleştirici bir perspektif verebileceğini çünkü; 1) geçmiş işçi mücadelelerinin ve deneyiminin devamından geldiğini, 2) bu deneyimi ve bu mücadeleleri çalışanların ve çalışmayanların çıkarlarına uygun olarak aşacağını ve dolayısıyla ortak politik iradelerini ve dayanışmalarını sağlamlaştırabileceğini, ve 3) insanların giderek daha çok hayatlarının üzerindeki ve içindeki iktidarı yeniden ele alma özlemlerine denk düşeceğini ifade etmektedir³⁶⁶.

Beck, gelir kaybı olmadan daha az çalışma saatleri, esnekleşme, kısmi süreli çalışma ve fazla mesainin kaldırılması gibi çalışmanın yeni dağıtım şekillerinin şu nedenlerden dolayı önem kazandığını belirtmektedir; ilk olarak çalışma miktarının azaltılmasıyla verimlilikte büyük artışlar yaşanmıştır çalışmanın yeni dağıtım şekilleri buna verilmiş bir cevap niteliğindedir. İkinci olarak bu uygulamayla çok fazla çalışanlarla hiç çalışmayanlar arasındaki yeni sınıf ayrımları hafifletebilir ya da

³⁶² Gorz, Yaşadığımız, s. 103.

³⁶³ Gorz, İktisadi, s. 231.

³⁶⁴ A.g.e., s. 233.

³⁶⁵ A.g.e., s. 241.

³⁶⁶ A.g.e., s. 266.

bunların önüne geçilebilir. Üçüncü olarak, erkekler kadınların çalışma için artan heveslerine kendi çalışma sürelerini sert bir şekilde azaltarak cevap verebilir³⁶⁷.

Meda ise çalışma sürelerinin azaltılmasının beraberinde bazı riskler getirdiğini ifade etmektedir. İlk olarak çalışma sürelerinin azaltılmasıyla boş bırakılan alanın, yok olduğu sanılan doğal tahakküm ve tabiyet biçimlerinin gelişimine fırsat vereceğidir, çalışma zamanının azaltılması sosyal – mesleki kategoriler ve cinsiyetler arasında eşit biçimde gerçekleşmez. İkinci risk, boş bırakılan alanın aşırı tüketim, bastırılma ya da bireysel alana kapanma vesilesi olması, eylem ve kollektif sorumluluk karşısında ilgisizliği teşvik etmesidir. Üçüncü risk, çalışmaya yapılan yatırımın büyük ölçüde azalmasının, emeğin ve üretimin gerçek koşullarını artık hiç dikkate almamaya varmasıdır. Çalışma koşullarını iyileştirmek ya da işyerinin giderek ortak yönetilen bir yer olmasına uğraşmak için artık hiç bir gerekçe bulunmamaktadır, çünkü çalışma artık büyümenin olası yeri olmak yerine, toplumsal bir zorunluluk olarak ve işyeri de basit bir üretim yeri olarak görülüyor olacaktır. Dördüncü risk, çalışmanın büyüünün³⁶⁸ bozulması, mesleki eğitimi uzatma, ülkedeki mesleki eğitim düzeyini, dolayısıyla rekabet etme potansiyelini yükseltme yönündeki teşvikleri frenleyebileceği, ücretlendirmenin bir bölümü bireysel olmayacağından bu engel daha da büyüyebileceğidir³⁶⁹.

Son olarak çalışma toplumunun karşısında yer alan bir senaryo olan boş zaman toplumu bulunmaktadır. Buna göre yüksek bir gelişmişlik seviyesine sahip batı toplumlarında gelecekte aktif ve pasiflik şeklinde yeni bir sınıf ayrımının ortaya çıkacağı öne sürülmektedir³⁷⁰. Rojek bazı eleştirmenlerin, boş zaman biçimlerinin ve uygulamalarının grup kimliğinin odak noktası olarak çalışmanın yerini alacağı “boş zaman toplumunun” ortaya çıkışını öngördüğünü belirtmektedir. Bugün bunun ileri

³⁶⁷ Beck, s. 60.

³⁶⁸ Meda’ya göre, günümüzde çalışma büyüü bir kavramdır. Meda, modern toplumların bugünkü paradoksunun çalışma zorunluluğunun üzerimizdeki baskısını günümüzde gevşetmemiz mümkünken, bu sorunu çözüme bağlayamıyor olmamız, dahası, çalışmanın toplumlarımızın normu ve düzeni olmasından başka bir anlama gelmeyen özgül bir kategoriyi, işsizlik kategorisini icat etmiş ve korumuş olmamız olduğunu söylemektedir. Bu paradoks, çalışmanın bizim toplumlarımız için bir toplumsal ilişki olmanın ötesinde, serveti dağıtmanın ve varsayımsal bir bolluğa erişmenin aracı olmanın ötesine geçtiğini göstermektedir. Meda, s. 301.

³⁶⁹ Meda, s. 318 – 319.

³⁷⁰ Beck, s. 61.

endüstri toplumlarında sosyal gelişmenin iyimser bir görünümü olarak değerlendirildiği ifade edilmektedir. Post-endüstriyel toplum tezinin de bu görüşü desteklediği, bilim ve teknoloji tarafından yaratılan zenginliğin kaçınılmaz bir durum olarak boş zaman ve turizme ayrılan kaynakların genişlemesine neden olacağı ifade edilmektedir. Benzer bir şekilde bu etkinliklerle ilgili biçim ve uygulamaların sosyal bütünleşme ve uyuma katkıda bulunacağı öne sürülmektedir³⁷¹. Beck, boş zaman ve oyunun çalışma ya da herhangi bir sosyal etkinlik olmadan düşünülmemeyeceğini ifade etmektedir. Beck, herhangi bir etkinliğin olmadığı durumlarda, mecburi boş zamanın kolayca dünyayı cehenneme dönüştürebileceğini belirtmektedir³⁷².

2.5.3. Yeni Değerler

Günümüzde refah devletinin altın çağı olarak adlandırılan dönemdeki istihdam ilişkileri mevcut değildir. Tam istihdam ve yasal güvencelerden artık sadece belirli bir kısım işçiler yararlanabilmektedir. İşçilerin daha büyük çoğunluğu güvencesiz şekillerde istihdam edilmektedir. Sonuçta sanayi toplumundaki çalışma ile post-endüstriyel dönüşüm süreci sonrasında ortaya çıkan çalışma birbirinden farklıdır. Bireylerin de bu durumda çalışmaya yükledikleri anlamlar sanayi toplumundakinden farklılık göstermektedir.

Gorz, emeğin artık emekçiye özgün bir etkinlik olmadığını, ister fabrikada ister hizmet sektöründe büyük çoğunlukla pasifleştirilmiş, önceden programlanmış bir aygıtın çalışmasına tümüyle bağımlı kılınmış ve kişisel girişime yer bırakmayan bir etkinlik olduğunu belirtmektedir³⁷³. Geleneksel işçi sınıfı artık ayrılacıklı bir azınlıktan başka bir şey değildir. Gorz sanayi sonrası yeni proleteryanın çoğunluğunun basit yardımcılık, geçici işçilik, memurluk ve yarım günlük ücretli işçilik görevleri üstlenen statüsüz ve sınıfsız bir kesim olduğunu belirtmektedir. Yakın bir gelecekte bu görevlerin de otomatikleşme yoluyla ortadan kalkacağı ve eğitim yoluyla kazanılan bilgilerle bağlarının kopacağı ifade edilmektedir. Yeni

³⁷¹ Chris Rojek, "Leisure and Tourism", The Sage Handbook Of Sociology içinde (Der. Craig J. Calhoun, Chris Rojek ve Bryan Turner), Sage Publications, London, 2005, s. 303.

³⁷² Beck, s. 62.

³⁷³ Andre Gorz, **Elveda** Proleterya. Afa Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 72.

proleter için her görev geçici ve raslantısaldır, o her işi yapabilir, kendisini işine vermesi, göreviyle özdeşleşmesi hakkı elinden alınmıştır. Çalışma artık temel bir etkinlik ve uğraş olmaktan çıkıp para kazanmak için harcanan ölü bir zaman olarak değerlendirilmektedir³⁷⁴.

Toffler ise, çalışmanın daha az yineleyici bir nitelik aldığını, bölünmelerin azaldığını ve her işçinin işin daha az değil daha büyük bir bölümünü yapmaya başladığını öne sürmektedir. Toffler, işçilerden işlerinde daha çok değişikliklerle, yeni düzenlemelerle başetmeye hazırlıklı olmaları beklendiğini öne sürmektedir. İşverenlerin daha çok, sorumluluktan kaçmayan, yaptıkları işin diğer işlere nasıl bağlandığını anlayabilecek yetenekte olan, değişik koşullara çabuk uyabilen, çevrelerindeki insanlarla duyarlı bir ilişki içine girebilen işçilere ihtiyaç duyduğu ifade edilmektedir³⁷⁵.

Sennett, eski biçimiyle çalışma etiğinin; kişinin zamanını özdisiplin çerçevesinde kullanması ve mükafatları ertelemesi anlamına geldiğini söylemektedir. Sennett, eski çalışma etiğinin dayattığı çalışma düzeninde bireylerin kendi değerlerini işi aracılığıyla ıspatlamaya çalıştıklarını belirtmektedir. Modern çalışma etiğinin ise; takım çalışmasına odaklandığını, başkalarına karşı duyarlı olmayı savunduğunu, karşısındakini dinlemek ve işbirliği yapabilmek gibi becerileri talep ettiğini her şeyden çok takımın değişen koşullara uyum sağlayabilmesini istediğini söylemektedir. Sennett'e göre takım çalışması; esnek bir ekonomi politiğe uygun bir çalışma etiğidir³⁷⁶.

Sennett yeni çalışma etiğinin; ahlaki değerini çalışarak ıspat etmeye çalışan “amaçlı insan” yerine, sorumluluğun takım üyeleri arasında paylaştırıldığı otoritesiz iktidar oyununda “ironik insanı” ortaya çıkardığını belirtmektedir. Burada kullanılan ironik insan kavramı; günümüzde bireylerin kendilerini tanımlarken kullandıkları sıfatları sürekli değiştirmelerini, kullandıkları sıfatların ve benliklerinin olumsal ve kırılğan olduğunun her zaman farkında olduklarından kendilerini ciddiye almayan

³⁷⁴ Gorz, *Elveda*, s. 74 – 75.

³⁷⁵ Toffler, *Üçüncü*, s. 436 – 437.

³⁷⁶ Sennett, *Karakter*, s. 104.

insanlar olarak ifade edilebileceği belirtilmektedir. Sennett, bireylerin kendilerine ironik olarak bakmasının, esnek zaman boyutunda otorite ve sorumluluk ölçütleri olmadan yaşamlarının doğal bir sonucu olduğunu belirtmektedir³⁷⁷.

Florida, yüksek düzeyde eğitim almış ve yaratıcı kişilerin oluşturduğu yaratıcı sınıfın; değerler, normlar ve tutumlar açısından farklılık gösterdiğini belirtmektedir. Bu sınıfa mensup kişilerin yücelttiği değerlerin; bireysellik, meritokrasi, çeşitlilik ve açıklık olduğu belirtilmektedir. Yaratıcı sınıfa dahil olan kişilerin örgütsel ya da kurumsal talimatlara uymak istemediği ve geleneksel grup amaçlı kurallara direndikleri belirtilmektedir. Florida'ya göre yararlılığa yaratıcı sınıf tarafından yüksek derecede değer verilmektedir. Yaratıcı sınıf, çok çalışmayı, meydan okumayı ve teşviki desteklemektedir. Bunlara ek olarak, yetenekli insanların; ırk, etnik köken, cinsiyet, cinsel tercih ya da görünüme dayanan sınıflandırmaları reddettiği belirtilmektedir³⁷⁸.

Masuda, endüstri toplumunda maddi değerler önem arzederken, bilgi toplumunda zamana değer verilmesinin söz konusu olduğunu belirtmektedir³⁷⁹. Zaman – değeri kavramı; gelecek zamanın amaçlı kullanımı için insanların yarattığı değer olarak tanımlanmaktadır³⁸⁰.

Bauman, endüstri toplumunun üretim toplumu olarak nitelendirilmesinin sebebinin; bu toplumun üyelerini esasen üreticiler olarak kullanıyor olması olduğunu belirtmektedir. Endüstri toplumunun üyelerini şekillendirme tarzı üretici rolünü oynamaları gereksinimince belirlenmişti ve toplumun üyelerine örnek olarak gösterdiği norm üretici rolünü oynama yeteneği ve arzusuydu. Günümüzde ise toplumun üyelerini şekillendirme biçimi herşeyden önce tüketici rolünü oynama gereksinimince belirlenir ve günümüz toplumunun üyelerine gösterdiği örnek norm, tüketici rolünü oynama yeteneği ve arzusudur³⁸¹.

³⁷⁷ Sennett, Karakter, s. 122.

³⁷⁸ Richard L. Florida, The Rise Of The Creative Class. Basic Books, New York, 2004, s. 77 – 79.

³⁷⁹ Masuda, s. 7.

³⁸⁰ Masuda, s. 49.

³⁸¹ Bauman, s. 40.

Bauman tüketim toplumunda ideal olan şeyin; “hiç bir şeyin tüketici tarafından kesin bir şekilde benimsenmemesi, hiç bir şeyin sonsuz bağlılığa layık olmaması, hiç bir gereksinimin tam olarak karşılanmış görülmemesi, hiçbir arzunun nihai kabul edilmemesi” olduğunu belirtmektedir³⁸². Sennett’nin ironik insanında “bireylerin kendilerini tanımlarken kullandıkları sıfatları sürekli değiştirmeleri” Bauman’da kimliklerin tüketim konusu olması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bauman’a göre kimlikler; “tıpkı tüketim malları gibi, sahip olunmak içindir, ama sadece tüketilmek ve böylece yok olmak şartıyla”³⁸³. Günümüzde kimliklerin; “satın alınabilir, uzun süre dayanmayan, kolaylıkla sökülebilen, tamamıyla değiştirilebilir olan sembollerden oluşturulmuş ve genellikle mağazalardan elde edilebilen “toptan kimlikler”, çağdaş yaşamın meydan okumalarına karşı koymak isteyen birinin kesin olarak ihtiyacı olan şey” olarak gözüktüğünü belirtilmektedir³⁸⁴.

Schor’un çalışma etiğine farklı bir yaklaşım getirdiği belirtilmektedir. Ona göre, seküler bir toplumda çalışmaya olan bağlılığı dini temelli değerlendirmek şüphelidir. Fazla çalışmanın nedeninin, insanların tüketim kültürüne katılmak için duydukları kontrol edilemeyen arzularıyla ilgili olduğunu iddia etmektedir. Kısmi süreli, geçici ve sözleşmeli çalışma uygulamalarının, bireyleri tüketmek için çoklu iş sözleşmelerine konu etmelerine zorunlu kıldığını söylemektedir³⁸⁵.

Lasch ise, günümüzde insanların eylemlerini değil, kişisel niteliklerini öven türden onay alma peşinde olduklarını söylemektedir. Ona göre günümüzde insanlar beğenilir olmayı saygın olmaya tercih etmektedirler. Günümüzdeki insanlar ünü değil, şöhretin ışıltısını ve heyecanını arzulamakta, saygı görmeyi değil haset uyandırmayı istemektedirler. Lasch’a göre yükseliş döneminde kapitalizmin günahları olan kibir ve açgözlülük yerini gösterişe bırakmıştır. Bir insanın ne yaptığı değil “yapmayı başarmış olması” önem kazanmaktadır³⁸⁶.

³⁸² Bauman, s. 42.

³⁸³ A.g.e., s. 47.

³⁸⁴ A.g.e., s. 47.

³⁸⁵ Juliet Schor, *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure*’dan aktaran Chris Rojek, *Leisure Theory, Principles and Practices*. Palgrave Macmillan, New York, 2005, s. 210.

³⁸⁶ Christopher Lasch, *Narsizm Kültürü*. Bilim Ve Sanat Yayınları, Ankara, 2006, s. 105.

Eski çalışma etiğinde; insanların ödülü ertelemesinin beklendiğini; insanların işlerini ilgi çekici ya da eğlenceli bulmalarının kabul edilmediğini, tam tersine çalışmanın; angarya, zahmet ve fedakarlık olarak görüldüğü söylenmektedir. Yeni çalışma etiği ise; insanların işlerinden bireysel tatmin sağlama hakkına sahip olduğu düşüncesine yoğunlaşmaktadır. Eski çalışma etiğinin ahlaki değeri, diğerleri için fedakarlıkta bulunmaktayken; yeni çalışma etiğinin ahlaki değeri, kullanılabilir ve verimli bir şey yapmada bireysel tatmin bulunmasıdır³⁸⁷. Bauman da Yankelovich’e paralel bir şekilde; işin değerinin zevkli bir deneyim meydana getirebilme kapasitesiyle ölçüldüğünü, gerçek tatmin sunmayan işin aynı zamanda değerden yoksun olduğunu belirtmektedir³⁸⁸.

Post-endüstriyel dönüşüm sürecinin kültürde “post-materyalist değerlerin” egemen olmasına neden olduğu belirtilmektedir. Değerlerdeki değişimin çalışma etiğinden, özgürlüğe ve anlamlılığa geçişe neden olduğu ifade edilmektedir³⁸⁹. Post-materyalist değerler, Roland Inglehart’ın Culture Shift in Advanced Society adlı kitabında ve diğer çalışmalarında incelediği bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisi kavramından hareketle; toplumlar zenginleştikçe, toplumların değerleri maddi ihtiyaçlardan kendini gerçekleştirme gibi daha soyut ihtiyaçlara kaymaktadır³⁹⁰.

Postmateryalist değerlerin ekonomik başarı kavramının önemini azalttığı ifade edilmektedir. Toplum bir bütün olarak düşünüldüğünde postmateryalistlerin ekonomik gelişme yerine yaşam kalitesine önem verdikleri, kendi hayatlarında ise güvenli işler ve yüksek gelir yerine; ilginç, anlamlı çalışma ve kafa dengi insanlarla çalışmaya daha çok önem verdikleri belirtilmektedir³⁹¹.

³⁸⁷ Daniel Yankelovich, “American Values”, Values And Public Policy içinde Der. Henry J. Aaron, Thomas E. Mann ve Timothy Taylor, The Brookings Institution, Washington D.C., 1994, s. 40.

³⁸⁸ Bauman, s. 52.

³⁸⁹ Harold L. Wilensky, Rich Democracies: Political Economy, Public Policy and Performance, University of California Press, California, 2002, s. 186.

³⁹⁰ Bruce – Yearley, s. 238.

³⁹¹ Roland Inglehart, Culture Shift in Advanced Industrial Society, Princeton University Press, New Jersey, 1990, s. 162.

Sosyoekonomik gelişmenin kültürel değişim üzerindeki etkilerinin iki aşamada ortaya çıktığı belirtilmektedir. Endüstrileşme, bürokratikleşme ve sekülerleşmeyi getirerek kültürel değişimin birinci aşamasına neden olmuştur. Post-endüstriyel toplum ise rasyonelleşme, merkezileşme ve bürokratikleşme yerine bireysel özerklik ve kendini ifade etme değerlerine vurgu yaparak kültürel değişimin ikinci aşamasına neden olmaktadır. Her iki kültürel değişim de insanların otorite eğilimlerini yeniden şekillendirmektedir. Ancak bunu farklı şekillerde yaparlar; modernleşmenin endüstriyel aşaması otoritenin sekülerleşmesini getirirken, post-endüstriyel aşama otoriteden kurtuluşu getirmektedir³⁹². Endüstri toplumları maddesel çıktılarını en yüksek seviyeye çıkarmaya odaklanmışken, post-endüstriyel toplumlar maddesel yaşam standartlarını yükseltmek yerine yaşam tarzı değişiklikleri yoluyla refahı arttırmaya odaklanmıştır³⁹³.

Post-endüstriyel toplumların en seküler ve en post-materyalist toplumlar olduğu, ancak bu grup içinde de Kuzey Avrupa'nın Protestan ülkeleriyle, Batı Avrupa'nın Katolik devletleri arasında farklılık bulunduğu belirtilmektedir³⁹⁴. Sekülerleşme süreci derece derece post-endüstriyel toplumlarda özellikle gençler arasında dini değerlerin gücünü zayıflatarak ve cinsiyet eşitliğinin yükselişine hız kazandırarak toplumsal modernleşmeye eşlik etmiştir. Post-endüstriyel toplumlar paralel bir şekilde kürtaç, eşcinsellik, fahişelik ve boşanma gibi konuların örneğini teşkil ettiği cinsellik yönündeki tavırlarda liberalleşme deneyimini yaşamıştır. Ancak hala, dindarlık özellikle tarım toplumlarında evdeki, işgücündeki ve kamusal alandaki cinsiyet rollerinin uygun dağılımı hakkındaki sosyal kurallarda güçlü bir baskı sergilemektedir. Ayrıca, kadınlara yönelik tavırlar farklı dini mezheplerin yandaşları arasında farklılık göstermektedir³⁹⁵.

Post-endüstriyel dönüşüm süreciyle gelen sekülerleşme çalışma etiğinin dini temellerini erozyona uğratmaktadır. Ayrıca Bauman'ın da belirttiği gibi günümüzde

³⁹² Roland Inglehart ve Christian Welzel, *Modernization, Cultural Change And Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press, New York, 2005, s. 25.

³⁹³ Inglehart – Welzel, s. 25.

³⁹⁴ Roland Inglehart ve Pippa Norris, *Rising Tide: Gender Equality And Cultural Change Around The World*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 156.

³⁹⁵ Inglehart – Norris, s. 49.

hiç bir şeyin sonsuz bağlılığa layık olmaması durumu³⁹⁶ çalışma etiğinin unsuru olarak saydığımız çalışmaya bağlılığı olumsuz yönde etkilemektedir. Bunun yanında post-endüstriyel aile yapısında ebeveynlerin çocuklarına önceden programlanmış bir şekilde zaman ayırmaları yerine çocuklarının içindeki özgünlüğe duyarlı olup doğaçlama bir şekilde çocuklarıyla kaliteli zaman geçirmeleri önem kazanmaktadır³⁹⁷. Günümüzde eğitim her geçen gün yenilikler karşısında güncellenmektedir. Eğitim sistemlerinin esnek olması beklenmektedir. Aktif öğrenme, uzaktan eğitim, yaşam boyu eğitim kavramları ön plana çıkmaktadır. Eğitimde bireyler ön plana çıkmış ve farklılıklara saygı ve hoşgörü önem kazanmıştır. Sanayi toplumunun tek tip birey yetiştirme amacından³⁹⁸ uzaklaşmış ve sanayi toplumunun ihtiyaç duyduğu düşünen, sorgulayan bireyler yetiştirmek yerine işi yanlışsız yapan, bilgileri depolayan ve onları nerede kullanacağını bilemeyen bireyler yetiştirilmesi³⁹⁹ anlayışı terk edilmektedir.

³⁹⁶ Bauman, s. 42.

³⁹⁷ Hage – Powers, s. 14.

³⁹⁸ Nesrin Akıncı Çötök, “Sanayi Toplumundan Bilgi Toplumuna Geçiş Sürecinde Eğitim Olgusu” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, Sakarya, 2006, s. 68 – 72.

³⁹⁹ Çötök, s. 39.

SONUÇ

Çalışma, çalışma etiği ve post-endüstriyel toplum kavramları literatürde fazla ilgi görmesine rağmen bugüne kadar ülkemizde yeterli ilgiyi görememiştir. Halbuki bu kavramlar günümüzde yaşanan süreci anlamlandırmak açısından önem arz etmektedir.

Yaptığımız araştırmalar sonucunda çalışma kavramını konuyla ilgili temel tanımlardan yola çıkarak; kamusal alanda gerçekleşen, bir ücret karşılığında yapılan ve toplumsal geçerliliği olan mal veya hizmet üretimi süreci olarak tanımlamaktayız. Yapılan incelemeler sonucunda çalışma etiğini ; dini temelleri olan, sanayi toplumu tarafından emredilen çalışmaya olan bağlılığı içeren ve toplumsallaşma süreciyle öğrenilen, insanların çalışmaya verdiği anlam olarak ifade etmekteyiz.

Gerek çalışma kavramı ve gerekse çalışma etiği kavramı tarihsel süreç içinde farklı anlamlar kazanmıştır. Çalışma ilkel toplumlardaki insanların alet yapmaya başlamasıyla tarihsel süreç içinde ortaya çıkmış ve günümüze gelinceye kadar farklı biçimler ve değerlere sahip olmuştur. Çalışma etiği ise endüstri devrimi sonrasında beliren bir kavram olarak karşımıza çıkmıştır. Kavram dayanak noktasını Weber'in Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu adlı eserinde tanımlamış olduğu püriten(protestan) etiğinden almaktadır. Dolayısıyla din (inanç) çalışma etiğinde en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu unsur toplumsallaşma ve çalışmaya olan bağlılıkla desteklenmektedir.

1970 sonrasında yaşanan gelişmeler endüstri toplumunun bir dönüşüm sürecine girdiğini göstermektedir. Bu dönemde ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel alanda yaşanan değişimler bir çok yazar tarafından incelenmiş ve her yazar kendi yaklaşımı çerçevesinde tezler ileri sürmüştür.

Post-endüstriyel toplum; hizmetler sektörünün genişlediği, bilgiye daha fazla önem verilen, mesleki ve sınıfsal yapısı endüstri toplumundan farklılık gösteren

toplumsal bir yapıyı ifade etmektedir. Bu dönüşüm süreci ekonomi, teknoloji ve mesleki sistemi belirten sosyal yapıda gerçekleşmektedir. Buna ek olarak; aile yapılarında, kentleşmede, sendikacılıkta, organizasyonlarda ve piyasa ilişkilerinde de dönüşüm etkili olmuştur. Aslında yaşanan bu süreç tek başına post-endüstriyel dönüşümün bir sonucu değildir. Küreselleşme ve post-fordizm post-endüstriyel dönüşümü tetikleyen ve destekleyen diğer dinamikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yaşanan gelişmeler sonucunda endüstri toplumunun bir özelliği olan seri üretim anlayışı terk edilmiş esnek üretim benimsenmiştir. Bu da işgücünün çekirdek ve çevresel işgücü olarak ayrılmasına neden olmuştur. Çekirdek işgücü, genellikle daha güvenceli koşullarda çalışan kesimi ifade ederken çevresel işgücü, güvencesiz ve atipik istihdam edilen kesimi ifade etmektedir.

Günümüzde üretim toplumu olarak ifade edilen endüstri toplumundan tüketim toplumuna geçilmiştir. Tüketim toplumunun bireyleri artık tüketim mallarını satın alabilmek için çalışmakta, tüketim malları bireylerin çalışmalarının hedefi ve ödülü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bireylerin kimlikleri de tıpkı tüketim malları gibi tüketilmektedir. Bireylerin kendilerini tanımlarken kullandığı sıfatlar sürekli değişmektedir.

Sekülerleşme sonucunda dini değerler eski önemini kaybetmektedir. Tüketim toplumunun bireylerinin hiç bir şeye bağlılık göstermeyeceği belirtilmektedir. Buna ek olarak çalışma etiğinin bir diğer unsuru olan toplumsallaşma sürecinin gerçekleştiği yerlerden büyük fabrikalar yerine daha çok esnek üretim yapılan küçük firmaların önem kazanması, taşeronlaşma ve atipik istihdam biçimleriyle çalışarak toplumsallaşma süreci sekteye uğramaktadır. Ayrıca eğitim sürecinde bireyleri fabrikaya uyumlu birer çalışan haline getirmek gibi bir gizli amaca sahip anlayış terk edilmiş yaratıcılık vurgulanmaya başlamıştır.

Tüm bunların bir sonucu olarak çalışan, üreten bireyler yerine çalışmayan (çalışamayan), tüketen (tüketemeyen) bireylerin bulunduğu bir toplum belirmektedir. Bu toplumda insanlar tüketmek amaçlı çalışmaktadır, çalışmaya değer verdikleri için

değil. Dolayısıyla zevklerini ve lüks tüketimi erteleyen çileci bireylerin yerini, sadece zevklerini tatmin edebilmek ve lüks tüketim ürünleri satın alabilmek için çalışan hazzı bireyler almaktadır.

KAYNAKLAR

ALİ, Abbas J.. **Islamic Perspectives on Management and Organization**, Edward Elgar Publishing Limited, Massachusetts, 2005.

AMIN, Ash. “Post-Fordism: Models, Fantasies and Phantoms of Transition”, **Post-Fordism: A Reader** içinde (Der. Ash Amin), Blackwell Publishers Ltd., Oxford, 1994

ANSAL, Hacer. **Esnek Üretimde İşçiler Ve Sendikalar (Post-Fordizm’de Üretim Esnekleşirken İşçiye Neler Oluyor)**, Birleşik Metal – İş Yayınları, 1996.

ANSAL, Hacer. “Esneklik: Fordizmden Post-Fordizme Dönüşümün Anahtarı”, **Petrol – İş 95 – 96 Yıllığı**, s. 647 – 658.

ARENDT, Hannah. **İnsanlık Durumu Seçme Eserler 1**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

ARİSTOTALES. **Politika**, Remzi Kitabevi. İstanbul, 2002.

AYDINLI, Halil İbrahim. “Sosyo-Ekonomik Dönüşüm Süreci (Post-Fordizm) Ve Sanayi Ötesi Yaklaşımlar”, **Kamu-İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 4, 2004, <http://www.kamu-is.org.tr/pdf/743a.pdf> (Erişim Tarihi: 10.11.2008), s. 1 – 20.

BADHAM, Richard J.. **Theories Of Industrial Society**, Croom Helm Ltd, Provident House, Burrell Row, Beckenham, 1986.

BAKIRGEZER, Güven. “Antik Yunan Düşüncesinde Kölelik”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:63, Sayı:1, 2008, http://www.politics.ankara.edu.tr/dergi/pdf/63/1/Bakirezer_Guven.pdf, (Erişim Tarihi: 12.10.2008) s. 17 - 54.

BALTA, Avniye Tuğba. “İnsan Kaynakları Yönetimi Fonksiyonu Olarak Ücret Yönetimi, Motivasyon ve Bir Uygulama”(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2007.

BARBALET, Jack. **Weber, Passion and Profits: The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism in Context**, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

BARTOS, Otomar J.. “Postmodernism, Postindustrialism And The Future”, **The Sociological Quarterly**, Volume 37, Number 2, 1996, s. 307 - 325.

BAUDRILLARD, Jean. **Üretimin Aynası**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1998.

BAUDRILLARD, Jean. **Tüketim Toplumu**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004.

BAUMANN, Zygmunt. **Çalışma, Tüketici ve Yeni Yoksullar**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1999.

BECK, Ulrich. **The Brave New World Of Work**, Polity Press, Cambridge, 2000.

BELEK, İlker. **Postkapitalist Paradigmalar**, Sorun Yayınları, Ankara, 1999.

BELL, Daniel. **The Coming Of The Post-Industrial Society**, Basic Books, New York, 1973.

BERKES, Niyazi. **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, Adam Yayınları, İstanbul, 1985.

BERNARDI, Fabrizio ve Luis Garrido, “Is There A New Service Proletariat? Post-industrial Employment Growth And Social Inequality In Spain”, **European Sociological Review**, Volume 24, Number 3, 2008, s. 1 – 35.

BERZTISS, Alfs T.. **Software Methods For Business Reengineering**, Springer, New York, 1996.

BIELENSKI, Harald. “New Patterns Of Employment In Europe”, **Labour Market Changes And Job Insecurity** içinde Der. Jane E. Ferrie, Michael G. Marmot, John Griffiths ve Erio Zigliyo, WHO Regional Publications, European Series: No: 81, 1999, s. 11 – 30.

BLOCH, Marc. **Feodal Toplum**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2005.

BOCOCK, Robert. **Tüketim**, Dost Kitabevi Yayınları, 2005, Ankara.

BOGT, Tom Ter, Quinten Raaijmakers ve Fritz Van Wel, “Socialization And The Development Of Work Etic Among Adolescents And Young Adults”, **Journal Of Vocational Behaviour** 66, 2005, s. 420 – 437.

BONOLI, Giuliano. “Modernising Post-War Welfare States. Explaining Diversity In Patterns Of Adaptation To New Social Risks”,
<http://www.kent.ac.uk/wramsoc/conferencesandworkshops/conferenceinformation/berlinconferenc/modernisingpostwarwelfarestates.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.12.2008), s. 1 – 28.

BOZKURT, Veysel. **Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği**, Alesta Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 2000.

BOZKURT, Veysel. **Endüstriyet ve Post-Endüstriyel Dönüşüm**, Ekin Kitabevi, Bursa, 2006.

BRAUDE, Lee. **Work and Workers A Sociological Analysis**, Robert E. Krieger Publishing Company, Florida, 1983.

BROW, Leslie H.. “Organizations For 21st Century? Co-operatives And New Organization Forms Of Organization”, **Canadian Journal Of Sociology**, Volume: 21, No:1, 1997, s. 65 – 93.

BRUCE, Steve ve Steven Yearley. **The Sage Dictionary of Sociology**, Sage Publications Ltd., London, 2006.

BÜLBÜL, Muharrem. “Örgütsel Bağlılık Ve Kamu Kuruluşlarına Yönelik Araştırma”(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Kahramanmaraş, 2007.

CHILDE, V. Gordon. **Kendini Yaratan İnsan İnsanın Çağlar Boyunca Gelişimi**, Varlık Yayınevi, Ankara, 1978.

CLEMENT, Wallace ve John Myles. **Relations Of Ruling: Class And Gender In Postindustrial Societies**, McGill – Queens University Press, Canada, 1994.

ÇAKIR, Özlem. **Ücret Adaletinin İş Davranışları Üzerindeki Etkileri**, Kamu İşletmeleri İşverenleri Sendikası Yayını, Ankara, 2006.

ÇETİN, Murat. “Endüstriyel Bölgelerde Sosyal Sermaye ve Güven: Üçüncü İtalya Örneği”, **Ege Üniversitesi, Ege Akademik Bakış**, 6 (1), s. 74 – 86.

ÇÖTOK, Nesrin Akıncı. “Sanayi Toplumundan Bilgi Topluma Geçiş Sürecinde Eğitim Olgusu” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı, Sakarya, 2006.

DE KLERK, Jeremias Jesaja. Motivation to Work, Work Commitment and Man’s Will to Meaning,
<http://upetd.up.ac.za/thesis/available/etd-02212005-124216/unrestricted/01chapter1.pdf>,
(Erişim Tarihi: 20.10.2008).

EBBINGHAUS, Bernhard. “Trade Union Movements in Post-Industrial Welfare States”, **The Politics of Post-Industrial Welfare States: Adapting Post-War Social Policies to New Social Risks** içinde (Der. Klaus Armingeon ve Giuliano Bonoli), Routledge, New York, 2006, s. 123 – 142.

ENGELS, Friedrich. **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Eriş Yayınları, 2003.

ENGELS, Friedrich. “Maymundan İnsana Geçişte Emegın Rölü”, **Marks-Engels Seçme Yapıtlar**, Cilt 3, Sol Yayınları, 1979, s. 80 – 94.

ERDOĞDU, Seyhan “Küresel Sendikacılık”, **Petrol – İş 2000 – 2003 Yıllığı**, İstanbul, 2003, s. 253 – 286.

ERDUT, Tijen. “Çalışma Yaşamında Esneklik Ve Kurationsızlaştırma”, **TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 4, Kasım 2003, s. 8 – 35.

ERDUT, Zeki. **Küreselleşme Bağlamında Uluslararası Sosyal Politika Ve Türkiye**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2002.

ERDUT, Zeki. “**Liberal** Ekonomi Politikaları Ve Sosyal Politika”, **Çalışma Ve Toplum Dergisi**, Birleşik Metal – İş Yayınları 2004/2, s. 11 – 37.

ESPING – ANDERSEN, Gosta, Zina Assimakopoulou ve Kees Van Kersbergen. “Trends in Contemporary Class Stratification: A Six Nation Comparison”, **Changing Classes: Stratification And Mobility In Post-Industrial Societies** içinde (Der. Gosta Esping - Andersen), Sage Publications, London, 1993, s. 32 – 58.

ESPING – ANDERSEN, Gosta. “Post-industrial Class Structures: An Analytical Framework”, **Changing Classes: Stratification And Mobility In Post-Industrial Societies** içinde (Der. Gosta Esping - Andersen), Sage Publications, London, 1993, s. 7 – 32.

EYÜBOĞLU, Selahattin ve Azra Erhat. **Hesiodos Eseri ve Kaynakları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1977.

FEBVRE, Lucien. **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.

FLORIDA, Richard L.. **The Rise Of The Creative Class**, Basic Books, New York, 2004.

FOUCAULT, Michel. **Hapishanenin Doğuşu**, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

FRANKEL, Boris. **Sanayi Sonrası Ütopylar**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991.

FREUD, Sigmund. **Uygarlığın Huzursuzluğu**, Metis Yayınları, İstanbul, 1999.

FURNHAM, Adrian. **Protestant Work Ethic: The Psychology of Work-related Beliefs and Behaviours**, Routledge, London, 1990.

GERSHUNY, Jonathan. **Changing Times: Work And Leisure In Postindustrial Society**, Oxford University Press, New York, 2007.

GIDDENS, Anthony. **Sosyoloji**, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2000.

GORZ, Andre. **İktisadi Aklın Eleştirisi**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.

GORZ, Andre. **Kapitalizm, Sosyalizm, Ekoloji Yönelim Bozuklukları Arayışlar**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.

GORZ, Andre. **Yaşadığımız Sefalet**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001.

GORZ, Andre. **Elveda Proleterya**, Afa Yayınları, İstanbul, 1986.

GRINT, Keith. **Çalışma Sosyolojisi**, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1998.

GRONOW, Jukka. **The Sociology of Taste**. Routledge, New York, 2001.

HAGE, Jerald ve Charles H. Powers, **Post-Industrial Lives: Roles And Relations In The 21st Century**, Sage Publications, London, 1992.

HARVEY, David. **Postmodernliğin Durumu**, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

HARVEY, David. “Esneklik: Tehdit Mi Yoksa Fırsat Mı?”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 56 – 61, Bahar 1993, Birikim Yayınları, s. 83 – 93.

HEACOCK, Isaac. “Defining The Work Ethic”,
http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/0/2/1/8/1/p21811_index.html, (Erişim Tarihi: 23.10.2008), s. 1 – 34.

HILL, Roger B.. “Historical Context Of Work Ethic”,
<http://www.coe.uga.edu/workethic/historypdf.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.10.2008), s. 1 – 19.

INGLEHART, Roland. **Culture Shift in Advanced Industrial Society**, Princeton University Press, New Jersey, 1990.

INGLEHART, Roland ve Christian Welzel, **Modernization, Cultural Change And Democracy: The Human Development Sequence**, Cambridge University Press, New York, 2005.

INGLEHART, Roland ve Pippa Norris, **Rising Tide: Gender Equality And Cultural Change Around The World**, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

IŞIKLI, Alpaslan. **Gerçek Örgütlenme: Sendikacılık**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

JACOBS, Louis “The Value of Work in Rabbinic Thought”,
http://www.myjewishlearning.com/practices/Ethics/Business_Ethics/Themes_and_Theology/Value_of_Work_Prn.shtml, (Erişim Tarihi: 05.03.2009).

JONES, R. J. Barry. **Routledge Encyclopedia Of International Political Economy**, Volume 3, Routledge, New York, 2001.

KESER, Aşkın. “Çalışmanın Değişen Anlamı ve Çalışmaya İlişkin Yeni Trendler”,
<http://www.isguc.org/armaganlar/turanyazgan/14.pdf>, (Erişim Tarihi: 17.08.2008), s. 361 – 377.

KORAY, Meryem. **Sosyal Politika**, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

KORAY, Meryem. “Küreselleşmeye Eleştirel Bir Bakış Ve Yeni Bir Küresel Anlayışın Ve Örgütlenmenin Kaçınılmazlığı”, **Petrol – İş 2000 – 2003 Yılı**, İstanbul, 2003, s. 47 – 89.

KOYUNCU, Ayşe Gözde. “Enformel Sektörde Kadın Emeği: Evde Çalışma” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Ankara, 2006.

KUMAR, Krishan. **Prophecy And Progress: The Sociology Of Industrial And Post – Industrial Society**, Penguin Books, London, 1978.

KUMAR, Krishan. **Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.

LAFARGUE, Paul. **Tembellik Hakkı**, Telos Yayıncılık, İstanbul, 1996.

LASCH, Christopher. **Narsizm Kültürü**, Bilim Ve Sanat Yayınları, Ankara, 2006.

LENGELLE, Maurice. **Kölelik**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

LEIULFSRUD, Hakon, İvano Bison ve Heidi Jensberg. “Social Class In Europe European Social Survey 2002/3”, **NTNU Social Research Ltd**, Trondheim, 2005.

LICHTENSTEIN, Nelson. **State Of The Union: A Century Of American Labor**, Princeton University Press, New Jersey, 2002.

LIPIETZ, Alain. “Uluslararası İşbölümünde Yeni Eğilimler: Birikim Rejimleri Ve Düzenleme Tarzları”, **Toplum ve Bilim** Sayı: 56 – 61, Bahar 1993, Birikim Yayınları, s. 58 – 83.

LORDOĞLU, Kuvvet ve Mete Törüner, **Çalışma Ekonomisi**, Beta Basım, İstanbul, 1995.

LYOTARD, Jean – François. **The Postmodern Condition: A Report On Knowledge**, University Of Minnesota Press, Minneapolis, 1984.

MAHEU, Louis. “The Sociology Of Alain Touraine: A Modernist Look At Post-Industrialization And The Ambivalence Of Social Movements”, **Alain Touraine** içinde (Der. Jon Clark and Marco Diani), Falmer Press, Taylor And Francis Inc., London, 1996, s. 93 – 111.

MARSHALL, Gordon. **Sosyoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

MARSHALL, Richard. “Contemporary Urban Space-Making At The Water’s Edge”, **Waterfronts in Post-Industrial Cities** içinde (Der. Richard Marshall), Spon Press, London, 2001, s. 3 – 14.

MARX, Karl. **Ücretli Emek ve Sermaye: Ücret Fiyat ve Kar**, Eriş Yayınları, 2003.

MARX, Karl. **Kapital Cilt 1**, Eriş Yayınları, 2003.

MARX, Karl ve Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**, Eriş Yayınları, 2003.

MASUDA, Yoneji. **Managing In The Information Society: Releasing Synergy Japanese Style**, Basil Blackwell, Oxford, 1990.

MUTASA, Charles “Global Apartheid And African Debt Crisis”,
<http://www.afsc.org/AfricaLifeOverDebt/ht/a/GetDocumentAction/i/43866>,
(Erişim Tarihi: 14.02.2009).

MEDA, Dominique. **Emek Kaybolma Yolunda Bir Değer Mi?**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

MEMİŞ, Ahmet. “Sanayi Ötesi Topluma Geçiş Sürecinde Emek Olgusunda Değişme Eğilimleri” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Ankara, 2001.

MILES, Steven. **Social Theory In The Real World**, Sage Publications Ltd., London, 2001.

MONTANA, Patrick J. ve Bruce H. Charnov, **Management**, Barron's Educational Series, New York, 2000.

NELSON, Joel I. ve David Cooperman, “Out Of Utopia: The Paradox Of Postindustrialization”, **The Sociological Quarterly**, Volume 39, Number 4, 1998, s. 583 – 596.

NOON, Mike ve Paul Blyton. **The Realities Of Work**, Palgrave Macmillan, New York, 2002.

OECD. **OECD Employment Outlook 2000**, OECD Publications, Paris, 2000.

OECD. **OECD Employment Outlook 2008**, OECD Publications, Paris, 2008.

OECD. **OECD in Figures 2008**, OECD Publications, Paris, 2008.

OECD. OECD Science, Technology and Industry Scoreboard,
<http://lysander.sourceoecd.org/vl=1218310/cl=12/nw=1/rpsv/sti2007/ga1-1.htm>.
(Erişim Tarihi: 20.12.2008).

OECD. OECD Compendium of Productivity Indicators 2008,
http://www.oecd.org/document/5/0,3343,en_2649_29964795_35954629_1_1_1_1,00.html, (Erişim Tarihi: 20.12.2008).

ÖKTE, M. Kutluğhan Savaş. “Antik Çağda İktisadi Düşünce”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:7, Sayı:24, Bahar 2008, <http://www.esosder.org/dergi/24037-062.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.10.2008), s. 37 – 62.

ÖZDEMİR, Süleyman. **Küreselleşme Sürecinde Refah Devleti**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2004.

PIRENNE, Henri. **Ortaçağ Avrupasının Ekonomik Ve Sosyal Tarihi**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1983.

POLITZER, George. **Felsefenin Başlangıç İlkeleri**, Eriş Yayınları, 2003.

PORTOGHESI, Paolo. **Postmodern, The Architecture Of The Postindustrial Society**. Rizzoli International Publications, New York, 1983.

RIFKIN, Jeremy. **The End Of Work: The Decline Of The Global Labour Force And The Dawn Of The Post-Market Era**, Tarcher/Penguin, New York, 2004.

ROJEK, Chris. **Leisure Theory, Principles and Practices**, Palgrave Macmillan, New York, 2005.

ROJEK, Chris. “Leisure and Tourism”, **The Sage Handbook Of Sociology** içinde (Der. Craig J. Calhoun, Chris Rojek ve Bryan Turner), Sage Publications, London, 2005, s. 302 – 314.

ROSE, Margaret A.. **The Post-modern And The Post-industrial: A Critical Analysis**, Cambridge University Press, New York, 1991.

RUSSELL, Bertrand. **Aylaklığa Övgü**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1969.

RUSSELL, Bertrand ve Dora Russell. **Endüstri Toplumunun Geleceği**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1979.

SAPANCALI, Faruk. **Sosyal Dışlanma**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 2005.

SARICA, Murat. **100 Soruda Siyasi Düşünce Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1999.

SCHMIDT, Manfred G.. **Demokrasi Kuramlarına Giriş**, Vadi Yayınları, Ankara, 2002.

SCHULTZ, Joseph P.. **Judaism and Gentile Faith**, Associated University Presses, Inc., New Jersey, 1981.

SELA MOĞLU, Ahmet. “İstihdam Politikaları, Esneklik Arayışı ve Etkileri”, **Petrol – İş 2000 – 2003 Yılı**, İstanbul, 2003, s. 163 – 197.

SENNETT, Richard. **Kamusal İnsanın Çöküşü**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996.

SENNETT, Richard. **Karakter Aşınması Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.

SHORT, John R.. **An Introduction To Urban Geography**, Routledge, Norfolk, 1984.

SHORT, Lisa Benton ve John Rennie Short. **Cities and Nature**, Routledge, New York, 2008.

SIMPSON, Richard L.. “Beyond Rational Bureaucracy Changing Values And Social Integration In Post-Industrial Society”, **Social Forces**, Vol. 51, No. 1, 1972, s. 1 – 6.

SMITH, Tom W.. “A Cross-national Comparison on Attitudes towards Work by Age and Labor Force Status”, www.oecd.org/dataoecd/52/60/2535801.pdf, (Erişim Tarihi: 17.11.2008), s. 1 – 44.

SLATTERY, Martin. **Key Ideas In Sociology**, Nelson Thornes Ltd, United Kingdom, 2003.

STARBUCK, Gene H.. “Is There A Post-Industrial Family Form?”, <http://home.mesastate.edu/~starbuck/pifamfrm.pdf>, (Erişim Tarihi: 18.12.2008), s. 1 – 16.

STEHR, Nico. **Knowledge Societies**, Sage Publications Ltd, London, 1994.

STUCKY, Kathrine Ann. “Gender Mobility And The Work Ethic: An International Perspective”, <http://www.sba.muohio.edu/ABAS/1998/gender1.pdf>, (Erişim Tarihi: 23.10.2008), s. 1 – 9.

SUĞUR, Nadir. “Fordizm, Post-Fordizm Ve Ötesi”, **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 1999, s. 134 – 152.

ŞAYLAN, Gencay. **Değişim, Küreselleşme Ve Devletin Yeni İşlevi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

ŞENEL, Alaeddin. **İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1995.

TANİLLİ, Server. **Uygarlık Tarihi**, Adam Yayınları, İstanbul, 2002.

TAYMAZ, Erol. “Kriz Ve Teknoloji”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 56 – 61, Bahar 1993, Birikim Yayınları, s. 5 – 40.

TEMİZ, Hasan Ejder. **Küreselleşmenin Sosyal Boyutları Ve Türkiye Açısından Etkileri**, Birleşik Metal – İş Yayınları, İzmir, 2004.

TEMİZ, Hasan Ejder. “Eğreti İstihdam: İşgücü Piyasasında Güvencesizliğin Ve İstikrarsızlığın Yeni Yapılanması”, **Çalışma ve Toplum Dergisi**, Birleşik Metal – İş Yayınları, Sayı: 2, 2004, s. 55 – 80.

TOFFLER, Alvin. **Şok (Gelecek Korkusu)**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1996.

TOFFLER, Alvin. **Üçüncü Dalga**, Altın Kitaplar, İstanbul, 1981.

TOWNSEND, Anthony M.. “Solidarity.com? Class And Collective Action In The Electronic Village”, **Information Technology and the World of Work** içinde (Der. Daphne G. Taras, James T. Bennett, Anthony M. Townsend), Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 2004, s. 117 – 131.

TURNER, Bryan S.. **The Cambridge Dictionary of Sociology**, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

TÜRK – İŞ, “Esnek Çalışma”, **Petrol – İş 1997 – 99 Yıllığı**, s. 889 – 901.

UMUR, Ziya. **Roma Hukuku Ders Notları**, Beta Basım, İstanbul, 1999.

WEBER, Max. **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Ayraç Yayınları, Ankara, 2002.

WILENSKY, Harold L.. **Rich Democracies: Political Economy, Public Policy and Performance**, University of California Press, California, 2002.

WILSON, Shaun. **The Struggle Over Work: The End Of Work And Employment Alternatives For Post-Industrial Societies**, Routledge, London, 2004.

WITHERICK, M. E.. **The Urban World**, Stanley Thornes (Publishers) Ltd., Cheltenham, 1999.

YALINPALA, Jale. “Küreselleşmenin Emek Piyasası Ve İstihdam Üzerindeki Etkileri”, **Küreselleşme, İktisadi Yönelimler Ve Sosyopolitik Karşıtlıklar** içinde (Der. Alkan Soyak), Om Yayınları, İstanbul, 2002, s. 263 – 299.

YANKELOVICH, Daniel “American Values”, **Values And Public Policy** içinde (Der. Henry J. Aaron, Thomas E. Mann ve Timothy Taylor), The Brookings Institution, Washington D.C., 1994, s. 16 – 54.

ZENGİNGÖNÜL, Oğul. **Yoksulluk, Gelişmişlik ve İşgücü Piyasaları Ekseninde Küreselleşme**, Adres Yayınları, Ankara, 2004.

ZUBRITSKI, Mitropolski ve Kerov, **İlkel, Köleci ve Feodal Toplum**, Eriş Yayınları, 2006.

ZUBRITSKI, Mitropolski ve Kerov, **Kapitalist Toplum**, Eriş Yayınları, 2006.